॥ श्रीः ॥

न्यायरत्नावली-२

॥ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥

महामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्य विरचितः,
श्रीगङ्गेशोपाध्याय रघुनाथशिरोमणि विरचिताभ्यां
मणिदीधितिभ्यां सह.

श्री काञ्ची प्रतिवादिभयङ्कर
अनन्ताचार्येण
परिशोधितम् ।

श्रीसुदर्शन मुद्राक्षरशालायाम-
मुद्रितोऽभूत् ।

द्वितीय संस्करणम् ।

काञ्ची ।

इदानी मेतन्मूल्यम्— ० १४ ०

श्रीः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणौ

॥ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥

सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्ययलिंगत्वम्, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् बलंच न सपक्षसत्त्वादि, व्यतिरेकिण्यभावात् नापि समानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वं, विरोधेनैकत्र तद्भंगनियमात्.

गदाधरीयम् ।

"समानबले" त्यादि मू[लस्थ]लं प्रकृतसाध्यानुमापकबलशालिहेतौ सति प्रकृतसाध्याभावानुमापकबलशालिहेत्वन्तरकत्वमित्यर्थ[थः] कम् अत्रानुमापकत्वमनुमितिफलोपधायकत्वमनुमितियोग्यत्वं वा; आद्ये दूषणमाह (परस्परेति) "उभयोरबोधकत्वा" दित्यस्य सत्प्रतिपक्षतादशायामित्यादिः । द्वितीयपक्ष एतद्दोषानवकाशाद्बलपदार्थं वितर्क्य दूषयति (बलंचेति) बलपदार्थश्चेत्यर्थः । "सपक्षसत्त्वादी" त्यादिना पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोः परिग्रहः (व्यतिरेकिणीति) अभावात्– सपक्षाप्रसिद्ध्या तत्र तदसम्भवात् । एतदुपलक्षणम्, सर्वत्रैव सत्प्रतिपक्षे एकहेतौ पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोरेकतराभावोऽपि द्रष्टव्यः । "समाने" ति सम्पातायातम्, बलपदार्थस्य समानत्वाघटितत्वात् । (विरोधेनेति) विरुद्धसाध्यतदभावव्याप्ययोरेकतरासत्त्वनियमेनेत्यर्थः । (तद्भङ्गेति) व्याप्तिपक्षधर्मतयो

नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वं, विरोधिव्याप्ति पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्व व्याप्यश्रावणत्वादि वैशिष्ट्या प्रसिद्ध्याऽऽरोपयितु मशक्य त्वात्.

नच- साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा साध्य व्याप्यताऽऽरोप्येति वाच्यं; एकत्र तदुभयाभावाद्विशिष्ट स्या प्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् ।

दीधितिः.

(एकत्र तदुभयेति) व्याप्ये पक्षधर्मताया पक्षधर्मे च व्याप्यत्वस्या रोप मत्येकमव्यापक ,

---

रेफलशाभावित्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतया- व्याप्तिसहितपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम् भ्रमयमानत्वम् । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानविषयपक्षकत्वमिति समुदि तार्थः । तेन " नित्यत्वव्याप्यश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या " इत्यग्रिम मूलसङ्गतिः । (नित्यत्वव्याप्येति) शब्दो नित्यः कृतकत्वा दित्यादौ श्राव णत्वादिरूपप्रतिहेतो र्भ्रमस्य अगृहीतव्याप्यत्वज्ञानस्यारोप्याप्रसिद्ध्या ऽसम्भवेन सामानाधिकरण्यासम्भवादित्यर्थः ।

यत्रान्यव्याप्यः प्रतिहेतुः पक्षधर्मस्तत्र श्रावणत्वादावन्यत्र प्रसि द्धाया व्याप्तेरारोप एव फलम्, यत्रापक्षधर्मः प्रतिहेतुः तत्र सोऽपि व्याप्ये पक्षधर्मत्वारोप एव फलमिति शङ्कायां विशिष्टाप्रसिद्ध्या व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म त्वारोपासम्भवाभिधानमसङ्गतम्, अत आशयं पूरयति दीधितौ "व्याप्ये" इत्यादिना । व्याप्ये व्याप्तिविशिष्टे । पक्षधर्मे पक्षधर्मताविशिष्टे । प्रत्येकम् - व्याप्तिविशिष्टस्वाश्रयपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना । अव्यापक-

धर्मे विशिष्टस्यारोपो वाच्यः, स चैकधर्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

सत्प्रतिपक्षासंग्राहकः । असाधारण्याद्धेतोर्व्याप्त्यादिविशिष्टस्याप्रसिद्धेरिति भावः । विशिष्टारोपः— व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्मताया एकस्मिन् ग्रहः । वाच्यः— लक्षणपदेन निवेशनीयः । " एकधर्मिणी " त्यादिकं " एकत्रे " त्यादि मूलग्रन्थविवरणं (विशिष्टस्येति) यादृशसाध्यं पक्षे बाधितं तदीयव्याप्तिविशिष्ट प्रकृतपक्षवृत्तित्वस्य । (अप्रसिद्ध्या-नसम्भवतीति) तथाच— नित्यत्व व्याप्तिविशिष्टश्रावणत्वाद्यप्रसिद्ध्या यथा व्याप्त्यादि विशिष्ट तद्धेतुधर्मिक पक्षधर्मत्वादि ग्रहो ऽप्रसिद्धः, तथा नित्यत्वादिव्याप्तिविशिष्टशब्दवृत्तित्वाद्यप्रसिद्ध्या श्रावणत्वादौ तद्ग्रहोऽप्यप्रसिद्ध इति श्रावणत्वादेरसमानबलत्वासम्भवेन कृतकत्वादेरसत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरिति भावः । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयज्ञानविषयतामात्रबलत्वे नैषदोष इत्यतो दोषान्तरं स्वयमाह (विरुद्धादाविति) आदिना साधारणपरिग्रहः । साध्याभाववदवृत्तित्वरूप व्याप्तेरन्यत्राप्रसिद्धाया विरुद्धादावारोपासम्भवात् (स्वव्यापकेत्यादि) (अप्रसिद्धेश्चेति) तज्ज्ञानघटितसमानबलत्वासम्भव इति शेषः । व्याप्तिप्रकारेण पक्षे स्वप्रकारकज्ञानविवक्षणे सामान्यादौ पक्षे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धि र्न क्षतिमावहतीति साऽप्रसिद्धिर्नोक्ता । व्याप्तिघटकानां खण्डशः प्रसिद्धतावत्पदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहि ज्ञानस्य बलतया विवक्षणेनैतद्दोषोद्धारसम्भवेऽपि अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयो रननुगमेन एकोपादाने अन्यत्राव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः । प्रकृतसाध्यानुमिति सम्भवद्व्याप्तिज्ञानाविरोध्यनुमिति समर्थत्वेनानुगमेतु

नाप्यनिर्धारितविशेषबोधित साध्यविपर्ययत्वम्, उभयो रबोधकत्वात्. विशेषश्च न व्याप्तिभंगाभंगरूपः, एकत्र तद्भंगनियमात्.

(एकत्रतद्भङ्गेति) तथाचा यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः।

सिद्धान्तलक्षणस्य पर्यवसानम् । ["अनिर्धारितविशेषे" ति मूलं अनिर्धारितविशेषणकृत साध्यविरोधि बोधकलिङ्गत्वेसत्यनिर्द्धारितविशेष प्रकृतसाध्य बोधकत्वाविशिष्टलिङ्गत्वमित्यर्थकम् , बोधकत्वं च ज्ञायमानलिंगस्य कारणत्व मते यथाश्रुतमेव, अन्यथा जनकज्ञानविषयपरं बोधकपदम् । बोधकत्वञ्च यदि बोधोपधायकत्वं तदा (उभयोरित्यादि) स्वरूपायोग्यत्वे यदाह (विशेषश्चेति) "व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूप" इतिमूलं व्याप्तिपक्षधर्मतामिति विषयस्य तद्भङ्गविषयत्वान्यतररूप इत्यर्थकम् । एकतरनिश्चयस्यापि पक्षधर्मताज्ञानस्य भङ्गत्वनियमेपि तदनवधारणेनाऽनिर्धारितविशेषत्व संभवात् "एकत्र तद्भङ्गनियमा" दिति दूषणमसङ्गतमित्यत आह ('तथाचेति) तादृशभङ्गनियमेचेत्यर्थ. । तदवधारणम्— भङ्गावधारणम् । अनयो रेकतरं बाध्यम् , विरुद्धार्थग्राहकत्वादित्यनुमानं सत्प्रतिपक्ष दशायामस्तीत्यर्थः ।

यद्यपि— "अनयो रेकतर" मित्यादेः एकत्रपक्षे साध्यतदभाव व्याप्यतया हेतुद्वयज्ञानान्यतरद्भ्रम. एकत्र मिथोविरुद्धद्वयसाधकज्ञानद्वया न्यतरत्वादित्यर्थो नसाधु , सद्धेतुपरामर्शे व्यन्यतरत्वरूपहेतुसत्त्वेन भ्रमत्व स्य चाभावेन व्यभिचारात् । ननैकपक्षकहेतुप्रतिहेतुपरामर्शान्यतरत्वं पक्षी कृत्य विरोधिसाधकद्वयवृत्तित्वेन भ्रमवृत्तित्वमेवानुमेयम् , तादृशान्यतरत्वा श्रय एकस्य भ्रमत्वसत्त्वेनैव तत्र भ्रमवृत्तित्वसत्त्वात व्यभिचारप्रसक्तिरिति वाच्यम्; तथासत्यपि —घटादिविषयकसमूहालम्बनरूपो यत्र विरोधिपर,

सत्प्रतिपक्षव्यवहारो हि सत्यसतिवा साधने नापरामृश्यमाने नत्प्रतिपक्ष
मानविरोधिपरामर्शो, अतएव सत्प्रतिपक्षो विरोधिव्याप्त्यादि मत्वा।

मर्श इत्यत्र घटार्थाशे अनवगमादायाऽर्थान्तर वारणाय तत्तद्धेतौ तत्तत्साध्य
व्याप्तिपक्षधर्मत्वान्यतरत्व [त्व] स्य निवेशनीयतया तत्तद्धेतुमत्त्वान्तर्गत
सद्धेतौ तत्तत्साध्यादिव्याप्यत्वादिप्रकारकज्ञान साध्याप्रसिद्धेः । तत्तद्धे
द्वयान्यतरत्वावच्छिन्नांशे तत्तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरप्रकारकत्वसाधनेन
विरुद्धार्थसाधकान्यहेतुकपरामर्शद्वयान्यतरत्वे व्यभिचार । साध्यप्रसिद्धि
मात्रेणैव कृतकृत्यताच । तथापि तत्तत्साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नपक्षविषयता
निरूपितहेतुविषयताद्वयान्यतरत्वं पक्षीकृत्य अगत्याऽनियतविषयताद्वयविरत्वं
एकधर्मिकविरुद्धानुमितिजनकतावच्छेदक विषयताद्वयवृत्तित्वेन साधनीयम्।
अगत्वं चानुगतं कथञ्चि न्निर्वचनीयम् ।

"उच्यत" इत्यादिग्रन्थस्य दोषनिर्वचनपरत्वं नसम्भवति, "साधन
विरोध्युपस्थापने" त्यादिज्ञानस्य अप्रामाण्याज्ञानदशाहितया ऽनुमितिप्रति
बन्धकतया हेत्वाभासत्वासम्भवादिति सत्प्रतिपक्षव्यवहारविषयनिर्वचनपर
तया व्याख्यातुकामो व्यवहारविषय मवधारयति (सत्प्रतिपक्षेति) - (सत्य
सति वेति ,- समीचीने ऽसमीचीने चेत्यर्थः । तथाच सद्धेतावुक्तलक्षणस्य
दशाविशेषे ऽतिप्रसक्तौ न दूषणावह इति भावः (अपर मृश्यमान इति)
प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकत्वविषयकपरामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एते
न साध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शकालीनत्वरूपसमानबलवत्त्वनिवेशनसार्थक्यं
दर्शितम् । "असति गृहीताप्रामाण्यकेवा परामर्शे सत्प्रतिपक्षव्यवहारविरहा"
दित्यग्रिमग्रन्थ स्वसतोऽस्य दृष्टान्तविषया प्रदर्शनेनागृहीताप्रामाण्य
कत्वांशप्रामाण्यनिवेशस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनपर इति न पौनरुक्त्यम् (अविरमान
विरोधिपरामर्श इति) विरोध्यनुमितियोग्यपरामर्श दशानवच्छिन्न इत्यर्थः ।
एतेन मतोऽरप्यनिप्रतिरुद्धकालिकत्वांशनिवेशस्य प्रयोजनं दर्शितम् । (अतं

" उच्यते. साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यकलिंगत्वं तत्त्वम्. इत्थं व्याप्तिपक्षधर्मते.

परामृश्यमानो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमानस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति विग्रहमपि वर्णयन्ति । अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारोपयिकं लक्षणमाह (साध्येति) बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तम् । नचासौ न व्याप्तिपक्षधर्मतात्मक बलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वेवा तत्सम्भवात् ।

एवेति) प्रकृतपरामर्शस्य विरोधिपरामर्शस्य चासत्त्वदशायां सत्प्रतिपक्षव्यवहारविरहादेवेत्यर्थः । अतीतानागतप्रतिहेतुपरामर्शदशायामपि सत्प्रतिपक्षत्वात् प्रतिपक्षादन्य हेतुपरतापक्षं परिहरन् परामर्शपरतामाह (विरोधिपरामर्शोवेति) (परामृश्यमानस्येति) यद्यप्यन्यपदार्थस्य परामृश्यमानत्वं न सम्भवति, तथापि प्रतिपक्षादन्यैव फलोन्मुखस्वकार्यप्रतिरोधकपरतया परामृश्यमानस्वकार्यानुमितिविरोधिपरामर्शपरत्वात्फलितार्थविवरणमिदम् । " तदनुसारेण "— तादृशव्यवहारानुसारेण । (बाधाश्रयासिद्धीति) (निर्णयवारणायेति) तद्दशायां प्रतिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । तयोरपि साक्षादनुमितिप्रतिरोधकत्वादिति भावः । नचाश्रयासिद्ध्यादिनिर्णयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेपि तस्य परामर्शेनापि समं विरोधः स्वपरामर्शकाले तत्समवधानं दुर्घटमिति वाच्यम् , लौकिकसन्निकर्षादेव तत्सम्भवात् । आश्रयासिद्धिपदं साध्याप्रसिद्धेरप्युपलक्षणम् । बलपदेनैव तद्वारणात् समर्थान्तवैयर्थ्यमित्याशङ्कां निराकरोति (नचासाविति) असौ— बाधादिनिश्चयः (व्याप्तीति) धूमो वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाभाववान् पर्वतावृत्तित्वात् , तादृशाभाववान् धूमो गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ धूमादौ वह्निव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चयरूपस्य बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयस्य व्याप्तिपक्षधर्मता

पक्षस्साध्याभाववद्व्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभाववद्व्याप्यवदिति पक्षस्य व्यापकभेदेनच अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेश्च भिन्नत्वाद् द्वैकोपादाने ऽन्यस्यासंग्रहेण बलस्याऽविवक्षितत्वाच्च ।

* साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थित्यभिधानञ्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुभावयति । साध्यस्य साध्यसिद्धेः, विरोधिन्याः पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थितेः,

---

रूपकबले परिभाषितस्य सम्भवादित्यर्थः । ननु बलपदं प्रकृतसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मतापरमिति नायं दोषः, प्रकृते वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाभावाभावव्याप्तिविशिष्टधूमवृत्तिताया एव बलत्वादित्यत आह (पक्ष इति) इतीत्यनन्तरं प्रतिरोधकज्ञानविषयस्येति शेषः । " पक्षस्य व्याप्तेश्च भिन्नत्वा " दित्यन्वयः । प्रथमे प्रकृतपक्षस्य द्वितीये प्रकृतसाध्यस्य पक्षतया पक्षभेदः व्याप्तेर्भेदकद्वयमाह (व्यापकेत्यादि) (व्यापकभेदेनेति) व्यापकयोः— साध्याभावपक्षवृत्तित्वाभावयोः, भेदेनेत्यर्थः । (अन्वयव्यतिरेकभेदेनेति) एकसाध्यगमकव्याप्तेरपि अन्वयव्यतिरेकरूपनिरूपकभेदेनेत्यर्थः । अविवक्षितत्वात् विवक्षितुमशक्यत्वात् । नन्वनुगतरूपेण दर्शितसकलव्याप्तिपक्षधर्मतानिवेशे नायं दोष इत्यत आह (साध्येति) (शिरोवेष्टनेनेति) तादृशानुमितिजनकज्ञानत्वेन प्रतिरोधकज्ञानस्यैव निवेशात् तद्विषयविषयकत्वेन पुनस्तन्निवेशोऽनुचित इत्यर्थः । तथाच विरोध्युपस्थापनसमर्थत्वेनैवोपस्थितिनिवेशो युक्त इति भावः । उपस्थितेर्विरोधित्वञ्च प्रतिबन्धकत्वम्, तच्च न साध्यनिरूपितमिति साध्यपदं तदनुमितिपरतया व्याचष्टे (साध्यस्येति) " इत्याद्युपस्थिते " रित्यादिना साध्यं पक्षावृत्तीत्याद्युपस्थितिपरिग्रहः । " उपस्थापने ' त्यत्र धात्वर्थोपस्थितौ विरोध्यन्तस्य स्तोकनमेत्यत्र नमने स्तोकस्येवाभेदान्वयः प्रयत्नेनोपपाद्यः । एतदस्वरसेन साध्यपदस्य मुख्यार्थपरत्वानुरोधेन च कल्पान्तरमाह

साध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयो बाध. स च ह्रदाभावादि
गगनक्षादि-तदुपस्थितेर्वा, जननयोग्यया, समानया धर्मानवच्छिन्नया तथा
विपक्षव्याप्त्यादिबुद्ध्या, प्रतिरुद्धं कार्यं यस्य, तादृशलिङ्गत्वमित्यर्थः ।

(साध्यविरोधीति) तद्रूपाग्रहप्रतिबन्धकत्व न विषयत्वेव विषयविरोधित्व-
त्वात् '' साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषय '' इति विवरणमर्हति ।
'' साध्याभावादिमत्त्वादि '' इत्यादिना यथाश्रुतसाध्यादिरीमहः ।
एतच्च फलितकथनम् (तदुपस्थितेरिति) तादृशपक्षादि कर्मतयोपस्थिति
क्रियाया मन्वयो युक्तएवेति भावः । अथैवं पक्षे साध्यवति साध्याभाव
व्याप्यादेरुपस्थित्या प्रतिरुद्धहेतावव्याप्तिरिति चेन्न; यद्रूपावच्छिन्ने धर्मि-
णि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नवत्ताज्ञानप्रतिबन्धक तद्रूपावच्छिन्ने पक्षे तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानु-
मितिजननयोग्योपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वविवक्षणात् ।

केचित्तु- यत्र बाधो दोषः तत्रैव सत्प्रतिपक्षो दोषः प्रतिहेतुपरामर्श-
संवलनदशायां तत्रैव हेतौ सत्प्रतिपक्षव्यवहारो यथार्थ इत्य शब्देनैवैतत्कथना
नुसरणम् । तथाच साध्यवत्पक्षक हेतौ स्वरूपतया न तत्राव्याप्तिरित्याहुः ।

एतच्च यथाश्रुतार्थविवरणम् । वस्तुत इत्साध्यवत्ताज्ञान प्रतिबन्धक
ज्ञानत्वेनोपस्थिति लक्षणे निवेश्या, तादृशज्ञानविषयविषयकत्वेन सन्निवेश
तस्य शिरोवेष्टनेनेत्यादिन्यायेन हेयत्वात् । साध्याद्विपक्षक साध्यतावच्छे-
दकाद्यनवच्छिन्नपक्षप्रतियोगिताकाभाव विशिष्टसाध्यादिमत्ता प्रकारविरोधि-
त्वेनोपस्थितिः विवक्षिता । (जननयोग्ययेति) जननं स्फुटमर्थः । योग्य-
त्वञ्च समर्थपदार्थ. । ननु समानत्वं न विशेषणम् , तस्याऽविच्छिन्नत्वात् ,
ज्ञापितुमित्याशयेनेति स्फुटीकर्तुं '' समानयेत्य '' समासेन लिखनम् ।
'' तथाविधव्याप्त्यादिबुद्ध्या '' साध्याभावव्याप्त्यादिबुद्ध्या । एतदाप

विरोधिव्याप्त्यादिविषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या अप्युपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षत्वासम्पादकत्वात्

साध्याभावव्याप्यादिबुद्ध्या । एतदपि वस्तुकथनम् । तथा प्रतिरुद्धत्वेन तत्प्र[illegible]प्रतियोगित्वम् । वह्निव्याप्याभावादिसाध्यकस्थले वह्न्यादिमद्ध्रदविषयकानुमितिजननयोग्यया वह्निव्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधनिश्चयरूपया कार्यप्रतिरोधदशायां अतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । वह्निव्याप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धिकायां वह्निव्याप्यादिमद्ध्रदविषयकसमूहालम्बनरूपवह्न्यादिमद्ध्रदविषयकानुमितिं प्रति स्वरूपयोग्यतया यथाश्रुते उक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वं, साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वपर्यन्तं समर्थनेन विवक्षणीयम् । न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका साध्याभावादिप्रकारिता, तद्विधेयतैव च प्रतिहेतुपरामर्शजन्यतावच्छेदिकेति तज्जन्यताया न प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वमित्युक्तविवक्षणासम्भव इति वाच्यम् । प्रकारताविशेषस्यैव विधेयतारूपत्वात् । अन्यथा तु यदवच्छिन्नविशेष्यकयदवच्छिन्नप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तदवच्छिन्नपक्षकतदवच्छिन्नविधेयतावच्छिन्ननिरूपितकारणत्वमेव निवेश्यम् । ननु तादृशोपस्थितिकालीनज्ञानविषयत्वमेव सम्यक्, किं तत्प्रतिरुद्धकार्यैकज्ञानविषयत्वपर्यन्तनिवेशनेन इत्याकाङ्क्षायामाह (विरोधीत्यादि) अप्रामाण्यग्रहविशिष्टव्याप्त्याद्युपस्थितेर्न विरोध्यनुमितियोग्यताम्, तद्ग्रहाभावविशिष्टत्वेनैव परामर्शस्यानुमितियोग्यत्वादिति नेदृशोपस्थितिमादाय अतिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्कां निराकरोति (विरोधिव्याप्त्यादिविषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या इति) तथा च जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वरूपयोग्यता

कार्यप्रतिरोधानुधावनम्। समानत्वं चाऽगृहीताप्रामाण्यक साध्यसि-
द्ध्यौपयिक परामर्शकालीनत्वम्,

नात्र विवक्षिता, किन्तु जनकतावच्छेदक कोटिप्रविष्ट विषयतारूपैवेति भावः। अथवा अप्रामाण्यग्रहाभावो नानुमितिजनकतावच्छेदक, अपितु स्वातन्त्र्येण जनक एवेत्यभिप्रायेणैतत्। (कार्यप्रतिरोधानुधावनमिति) तथाच ऽप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्ट विरोधिपरामर्शस्यैव अनुमितिप्रतिबन्धकतया गृहीताप्रामाण्यक विरोधिपरामर्शस्य कार्यप्रतिबन्धकत्वाभावोक्त फलेऽतिप्रसङ्ग।

यद्यप्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित विरोधिपरामर्शस्य ऽगृहीताप्रामाण्यक बाधादिवद्विरूपत्वे तत्प्रतिरुद्धकार्यकत्वमपि दुर्वारमिति यथाश्रुतेऽतिव्याप्ति रस्त्येव; तथापि विरोध्यनुमिति जनकतावच्छेदकरूपस्य कार्यप्रतिरोध प्रयोजकतावच्छेदकत्व विवक्षणेनाऽतिव्याप्तिर्वारणीया। नच यत्र विरोधि परामर्शानन्तरक्षणे तद्विषयकाप्रामाण्यग्रहो जायते तत्र पूर्वक्षणे अप्रामाण्यग्रहाभाव विशिष्ट तज्ज्ञानरूप प्रतिबन्धक सत्त्वेन कार्यानुत्पत्त्या तत्क्षणे सत्प्रति पक्षत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्। यत्कालीनोपस्थित्या अग्रिमक्षणे यस्य कार्या-नुत्पाद स तदा सत्प्रतिपक्ष इति विवक्षणेनातिप्रसङ्गानवकाशात्।

उपाध्यायमतरीत्या समानपद सार्थकयितु तदर्थमाह-(समानत्वञ्चेति) (अगृहीताप्रामाण्यकेति) स्वविषयकाप्रामाण्यग्रहाभाव विशिष्टेत्यर्थ। साध्यसिद्ध्यौपयिकत्वम्-प्रकृतसाध्यानुमितियोग्यत्वम्, योग्यत्वञ्च अप्रामा-ण्यज्ञानास्कन्दितस्यापि परामर्शस्य, अप्रामाण्यग्रहाभावस्य तत्सहकारित्वा-दिति नाऽगृहीताप्रामाण्यकत्ववैयर्थ्यम्।

अथ-अगृहीताप्रामाण्यकत्वशरीरे अन्वयव्याप्त्यंशे व्यतिरेकव्याप्त्यंशे च पृथगप्रामाण्यग्रहाभाव विशिष्टत्व निवेशनीयम्, नतद्द्वयांशयोः

असति गृहीतप्रामाण्यके वा परामर्शे सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारविरहात् ।

अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे तत्तद्व्यावर्तकविशेषणदानस्य परामर्शस्य सत्प्रतिपक्षत्वप्रयोजकत्वात् । तथा चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः एकतरविषयकपरामर्शदशायां अन्यतरव्याप्त्यंशे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षता न स्यात् । न च स्वयं तु अनुमिति विरोधिग्रहहरणेन अप्रामाण्यग्रहद्वयमनुगमय्य तदभाव विशिष्टत्वं निवेशनीयम्; विरोधित्वञ्च समानविशेष्यकत्वावच्छिन्नं ग्राह्यम्, तेन विरोधिपरामर्शादिव्यावृत्तिः इति वाच्यम्; एवं सति तादृशव्याप्तिद्वयविषयकसमूहालम्बनपरामर्शे एकतरांशे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरिति चेत्;- स्वविषयविशिष्टविषयताप्रयोज्यानुमिति विरोधिज्ञानसामान्याभावस्य निवेशनीयत्वात् । विरोधित्वञ्च विरोधिपरामर्शादि व्यावृत्तं ग्राह्यम् । समूहालम्बनपरामर्शस्थले यादृशव्याप्त्यंशे अप्रामाण्यज्ञानं नास्ति, तादृशव्याप्तिविषयताप्रयोज्यानुमिति विरोधिज्ञानसामान्याभावस्य सत्त्वात् न तत्र सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिः ।

"असति"- अविद्यमाने । "परामर्शे" - व्याप्तिविषयकपरामर्शे । "सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारविरहात्"-स्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारविरहात् । नचासति गृहीतप्रामाण्यकेवा प्रकृतसाध्यानुमापकपरामर्शे अप्रामाण्यज्ञानाभावसहकृतपरामर्शरूपकारणविरहादेवानुमिति विरहः, नतु विरोधिपरामर्शप्रयुक्त इति समानत्वानिवेशेऽपि नातिप्रसङ्गावकाश इति वाच्यम्; तत्रोभयोरेव कारणाभावतया विनिगमनाविरहेण कार्याभावप्रयोजकताया दुर्वारत्वात् । विरोधिपरामर्शमात्रप्रयुक्तत्वस्य प्रयोजनविरहेण निवेदयत्वात् । यत्र विरोधिपरामर्शो बाधनिश्चयश्च वर्तते तत्रापि सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारात् ।

ननु — प्रामाण्यनिर्णयेनाऽधिकबलतया बाधकस्य विरोधि-
परामर्शस्य वारणाय (समानेति) इति, तदसत्, व्यभिचारेण

मिश्रैरुक्त समानपदव्यावृत्तिं दूषयितुमुपन्यस्यति (ननु इति) "प्रमा-
ण्यनिर्णयेन"- स्वविषयकप्रामाण्यनिर्णयेन। एतच्च बाधकताप्रयोजकाधिक-
बलत्वे हेतुः। "बाधकस्य"- विरोध्यनुमितिजनकस्य। निश्चितप्रा-
माण्यकपरामर्शजन्यानुमितावनिश्चितप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शो न प्रतिब-
न्धकः, सन्दिग्धप्रामाण्यकज्ञानापेक्षया निश्चितप्रामाण्यकविरोधिज्ञानस्य प्रबलत्वात् न
प्रतिबन्धकतया मुक्तेजनकत्वात्। तादृशप्रामाण्यनिश्चये विरोधिन्यपि
अनिश्चितप्रामाण्यनिश्चयाभाववत्त्वविशेषणत्वप्रवेशेन तदुभयपरामर्शयोः प्र-
तिबध्यप्रतिबन्धकभावः सुभयानुमितिप्रतिरोध इति निर्वाह इत्याशयेन (समानेति)
समानत्वमत्र विरोधिनिश्चयानुत्पादकत्वम्। विरोधिव्यवहितप्राक्क्षणावि-
च्छिन्नत्वमाव इति यावत्। तत्प्रतिरूपकार्यार्थत्वमन्यत्तदप्यतिरिक्तम् इत्यपि
तदव्यवहितानुमितिकारणसमवधानकालावच्छिन्नत्वमनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्।
सकलकारणविशेषविशिष्टोभयपरामर्शसत्त्वे बाधो हेत्वन्तरस्य हेतोरपि न सत्प्रतिप-
क्षत्वम्। कार्यप्रतिरोधनिवेशश्च परामर्शप्रामाण्यनिश्चयेऽप्यधिकबलहेतौ
प्रतिबन्धकस्य विशेषणवैफल्यमिति बोध्यम्। प्रतिहेतौ साध्यबाधेन हीनबलताया प्र-
कृतहेतौ सत्प्रतिपक्षतावारणाय विरोधिपरामर्शयोः प्रकृतपरामर्शाभावातिरि-
क्तसकलकारणसमवहितत्वं निवेश्यम्। ननु मिश्रमते अनुमितौ विरो-
धिपरामर्शाभावस्य न विरोधित्वम्, किन्तु विरोध्यनुमितेरेवाभाव एव,
तथा च इतरकारणसमवहितस्य परामर्शस्य कार्याप्रतिरोधकत्वे विरोधिप-
रामर्शे नेतरकारणसमवहितत्वविशेषणं देयम्। उभयपरामर्शे अप्रामाण्य-
सत्त्वे एकत्रप्रामाण्यनिश्चये तेन अनुमितिजनकत्वसम्भवात् विरोधिपरामर्शस्य
सामग्रीविशेषात्प्रतिबन्धकतया विरोधितया न समानेत्युक्तदूषणानुमतं जनकपरा-
मर्शस्य प्रामाण्यग्रहस्योत्तेजकत्वमित्याशयेन (व्यभिचारेणेति।)

प्रामाण्यग्रहस्याबलत्वात् । अन्यत्राऽप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयोगात् । बलपदोपसन्दानाच्चोक्तरूपलाभान्न तद्वैयर्थ्यम् । लिङ्गपदोपादानाच्च स्वीयलिङ्गतौपयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्व्युदासः । विरोधि-

---

उक्तस्थले विरोध्यनुमित्युत्पत्तौ तत्र प्रकृतसाध्यानुमापकपरामर्शाभावरूपकारणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेनेत्यर्थः । "अबलत्वात्"- प्रकृतपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहमन्तरेण उक्तस्थलेऽनुमित्यनुपधायकत्वात् । तथा च सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव । अथवा- "व्यभिचारेण"- तज्जनकज्ञानं प्रामाण्यनिश्चयं विनाप्यनुमित्युत्पत्त्या, जनकज्ञाने प्रामाण्यग्रहस्य, "अबलत्वात्"- अनुमितिसामग्र्यघटकत्वात् । तथाच यत्र प्रकृतपरामर्शे न प्रामाण्यग्रहः, किन्तु विरोधिपरामर्श एव, तत्रापि प्रकृतपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे कोटिद्वयानुमितिसामग्र्या अक्षतत्वात्परस्परविरोधेन नैकस्याप्यनुमितेरिति सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः । नन्वेकत्र प्रामाण्यग्रहदशायामेककोट्यनुमितेरावश्यकतया तस्य बलत्वमावश्यकमित्यत आह (अन्यत्रेति) परामर्शान्तर इत्यर्थः । "तदुपयोगात्"- प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्युपपादकत्वात् । बलपदस्याऽविवक्षितार्थकत्वेपि समानपदस्य निरुक्तार्थतात्पर्यग्राहकतया बलपदोपादानं सार्थकयति (बलपदेति) लिङ्गपदोपादानवैयर्थ्यशङ्कां परिहरति (लिङ्गपदेति) (स्वीयलिङ्गतौपयिकेति) स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यानुमापकतावच्छेदकविषयताविशेषरूपगमकतानिर्वाहके त्यर्थः (आत्मादेरिति) अन्यथा तस्यापि धूमलिङ्गकवह्न्यनुमित्यौपयिकपरामर्शकालीनवह्न्यभावानुमापकपरामर्शप्रतिरुद्धवह्न्यनुमित्यात्मककार्यकत्वेन धूमादेरिव सत्प्रतिपक्षत्वापत्तिरिति भावः । नच प्रतिरुद्धकार्यत्वम्, प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्वम्, तच्च नात्मादेरिति नातिप्रसङ्गशङ्केति वाच्यम्; आत्मादेरपि प्रतिरुद्धकार्यकसमूहालम्बनपरामर्शविषयत्वसम्भवात् । प्रतिरुद्धकार्यकमित्यनेन प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्वमवश्य-

परामर्श प्रतिरुद्धकार्यकविशिष्टपरामर्शविषयत्वन्तु फलितार्थः । अगृहीताप्रामाण्यकत्व सवलितयोग्यतोपादानेतु बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्श कालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्श विषयत्वम्, तत्त्वम् वाच्यम् । यदिच,य वह्निव्याप्यवान्-वह्न्यभाववान्व्याप्यवानयमिति परामर्शोदयं वह्निमान्वह्न्यभाव व्याप्यवांश्चेत्यनुमिति. प्रामाणिकी , ननु

मेव विलक्षणीयम्, अनुमिते. हेतुकार्यत्वसम्भवात्; तथाच तद्दशाविषयताप्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकत्व निवेशेनैवोपपत्ते. विरोधिपरामर्श स्वनिष्ठप्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदक विषयिताक परामर्शकालीनत्व निवेशन मनुचितमित्याशयेन तथैव निष्कृष्टार्थ माह (विरोधिपरामर्शेति) प्रकृतानुमिति विरोध्यनुमितिये।ग्यपरामर्श प्रयुक्ताभिमक्षणावच्छिन्नानुत्पादप्रतियोगि प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकीभूत परामर्शीयविषयताविशेषविशिष्टत्व मित्यर्थ । अगृहीताप्रामाण्यक परामर्शत्वेनानुमितिजनकतामते जनकतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरण धर्मघटक रूपयोग्यता न गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शस्येति कार्यप्रतिरोधनिवेशमन्तरेणैवोपपत्त्या तं परित्यजति (अगृहीताप्रामाण्यकेति) (बाधोपस्थिति समर्थेति) साध्यवत्ताज्ञान प्रतिबन्धकत्वेसति तत्प्रतिबद्धया यानुमितिस्तद्योगेत्यर्थ. । साध्यवत्ताधीप्रतिबध्यत्वनिवेशात् साध्याभावव्याप्यानुमितिसमर्थपरामर्शकाले नातिप्रसङ्गः । तत्कालीनत्वं चैककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्व सम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वम्, तेन व्यधिकरण परामर्शमादायनातिप्रसङ्गः (यादे वायामिति) " अनुमितिः प्रामाणिकी " त्यत्र " नच सत्प्रतिपक्षस्य " मित्यग्रिम ' यदिच ' इत्यस्य सम्बन्धः । तदभावव्याप्यवत्ता निश्चयानन्तरमेव तादृशानिश्चयक्षणेपि नानुमितिर्जायते, तादृशनिश्चयस्य बाधनिश्चयवत्त्वोत्पादक्षणेपि कार्योत्पत्तिविरोधि स्यात् । तत्रानुमितेः प्रामाणिकत्वे तादृशानुमित्युत्पादक्षणे सत्प्रतिपक्षतायामपि न क्षतिः, तदग्रिमक्षणे विरोधिपरामर्शवत्ता नानुमिति

सत्प्रतिपक्षत्वम्, तदा कार्यप्रतिरोधो ऽवश्यमुपादेयः । अजनितविरोधिबोधत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः । अत एवाग्रिमलक्षणे 'विरोधिबोधकान्ये' ति फलतो ज्ञानविशेषणम् । एकस्याप्रामाण्यग्रहेणाऽपरेणानुमितिजननाद्वारणाय वा । तत्प्रतिरुद्धकार्यत्वञ्च

प्रतिरोधादित्युभयत्र विवादप्रदर्शनार्थं तदभिधानम् । (कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेय इति) स्वातन्त्र्येण प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शे स्वजन्यकार्याभावविशिष्टस्वरूपं प्रतिरुद्धकार्यकत्वम्, अगृहीताप्रामाण्यकत्वेनानुमितिहेतुतामतेऽपि निवेश्यमित्यर्थः (अजनितविरोधिबोधत्वेनेति) स्वजन्यविरोध्यनुमित्यभावविशिष्टत्वेनेत्यर्थः (विशेषणीय इति) तेन तत्रैव विरोधिवह्निसाध्यकपरामर्शेन वह्न्यभावसाध्यकहेतोर्न सत्प्रतिपक्षितत्वमिति शेषः । 'अत एव'- उक्तस्थले वह्न्यभावसाध्यकहेतोस्सत्प्रतिपक्षितत्ववारणादेव (विरोधिबोधकान्येति) निरुक्तार्थकमिति शेषः । यथाश्रुतशब्दतो गमकतौपयिकरूपे विरोधिबोधकान्यत्वं लभ्यते, न तु ज्ञायमानपदोपस्थाप्य ज्ञाने, तथा विवक्षणेन च दृष्टव्याप्त्यादिमत्तया ज्ञानेन प्रकृतसाध्यकपरामर्शशून्यपुरुषान्तरस्य विरोध्यनुमिति जनिता प्रकृतसाध्यकपरामर्शसमवहित तादृशव्याप्त्यादिविषयक ज्ञानान्तरस्यापि सत्प्रतिपक्षितत्वप्रयोजकत्वानुपपत्तिः, अतः (फलतो ज्ञानविशेषणमिति) उक्तानुमितेरप्रामाणिकत्वेऽपि तदानीं सत्प्रतिपक्षतोपगमेऽपि वा अग्रिमलक्षणे विरोधिबोधकान्यत्वस्य नोक्तव्याप्त्यतिप्रसक्तिः, अत एतन्मते व्यावृत्त्यन्तरमाह । (एकस्येति) "तद्वारणाय"- अनुमित्युपधायकपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षितत्वप्रयोजकतावारणाय । तद्विरोधिबोधकान्यत्वं स्वजन्यविरोधिबोधाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नं तदन्यत्वार्थकम्, स्वनिष्ठतादृशक्षणवैशिष्ट्यशून्यत्वार्थकं वा । नन्वेवमपि यत्र प्रतिहेतुपरामर्शो विद्यते न तु प्रकृतहेतुपरामर्शः, तत्र एव बुद्धिभेदप्रतिबन्धकतया तदात्मक्षणे विरोध्यनुमितिः,

विरोधिबोधकान्य गमकतौपयिक रूपसंपत्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं वा तत्त्वं । स्थापनायां व्याप्तिपक्षधर्मत्व ग्रमयत्रादिभिद्धम् , वादिना तदभावानुपन्यासात् । द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति, स्वार्थानुमानएवायं दोष इत्येके; तन्न-एकदा

प्रतिरुद्धकार्यक परामर्शविषयत्वम् । (एकदेत्यादि)

तदप्रिमक्षणेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यत आह (प्रतिरुद्धेति) तथाच तत्र प्रकृत हेतौ विशेषणीभूत परामर्शविषयत्वाभावा न्नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

नचैवमपि यत्र प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीतप्रामाण्यकः प्रतिहेतुपरामर्शश्चाग्रहीतप्रामाण्यको वर्तते, प्रतिबन्धकान्तर यस्तस्याप्रिमक्षणे विरोध्यनुमित्यनुत्पादः, तत्रातिप्रसङ्गो दुर्वार एव ; प्रकृतहेतुपरामर्श गृहीतप्रामाण्यकत्वस्य तन्नियतसाध्य सिद्धियोग्यताया वा निवेशे प्रतिहेतुपरामर्शे विरोधिबोधकान्यत्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एतन्निवेशलाभायैव विरोधिबोधकान्यत्वस्योपादानात् ।

वस्तुतस्तु विरोधिबोधकान्यत्वम्, प्रकृतहेतुपरामर्शे प्रतिरुद्धकार्यकत्व रूपं प्रतिहेतुपरामर्श विशेषणम्, गृहीताप्रामाण्यक प्रकृतहेतुपरामर्शाच्च न प्रतिहेतुपरामर्शकार्य प्रतिरोध इति तादृशपरामर्शदशायां नातिप्रसङ्गः ।

मूले " एकदे " त्यस्य उत्पन्नयो रिति शेषः । अविरलक्रमेणो-त्पन्नयो रित्यर्थकं " निरन्तरयोर्वे " ति सूक्ष्माक्षिप-

निरन्तरयोर्वोभयो र्व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् । युगपदुपस्थितेश्च कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् ।

नच द्वितीयस्य परामर्शस्योत्पाद समये पूर्वेणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम्, साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । (स्वपरेति) अयम्भावः न खलु सम्भवन्तस्सर्व एव हेत्वाभासा स्समुद्भाव्याः, आधिक्यप्रसङ्गात् । परन्तु यथाकाम मेकः । तथाच प्रतिपक्षोद्भावनेपि नाप्रतिपेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति ।

ति (नचेत्यादिना) साधकमानम्-साध्यनिश्चयः । विरोधिपरामर्शानन्तरमपि यदि साधकमानादि वशेनाऽनुमिति नंजायेत तदा तदनुरोधेन सत्प्रतिपक्षस्य दोषता नायातीत्यतः (क्षणमिति) क्षण मेक मित्यर्थः । मूले-"ज्ञातयोः"- ज्ञानयोः । " प्रतिपक्षत्वात् "-परस्परकार्यप्रतिरोधकत्वात् । (युगपदिति) यौगपद्यमेककालवृत्तित्वम्, नतूत्पत्तिघटितम्, द्वितीयपक्षासंग्राहकत्वात् ।

परामर्शद्वयसंवलनस्य स्वपरसाधारणत्वेपि परामर्शस्थले व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग मुपेक्ष्य सत्प्रतिपक्षोद्भावने ऽप्रतिषिद्धत्वेन प्रकृतहेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतिवाद्यनुमतत्व ग्रहणेन प्रमितत्वग्रहणात्त द्वयो स्तुल्यबलत्व मित्याक्षेपानुद्धाराद्भावं पूरयति दीधितौ (अयं भाव इति) (आधिक्यप्रसङ्गादिति) हेतुद्वयप्रयोग इव दोषद्वयोद्भावनेऽप्याधिक्यादिति भावः । " यथाकाम " मित्यनेनोद्भावने विनिगमनाविरहशङ्का निराकृता । " व्याप्त्याद्यभ्युपगमः "- व्याप्त्यादेः प्रतिवाद्यनुमतत्वासिद्धिः । अप्रतिषिद्धत्वस्याभावानुद्भावनरूपस्यान्यथासिद्धतयाऽनुमित्यनाक्षेपकत्वादिति भावः ।

अथ वस्तुनोऽद्वयात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभंग एकत्रावश्यक इति स एव दोषः। नच तयो र्विरोधभंगे प्युपपत्ते र्व्याप्त्यादिभंग नियम इति वाच्यम्। अविरोधेऽनुमित्यप्रतिरोधात्, विरोधेव्याप्तिभंगनियमादितिचेन्न;

(प्रतिरुद्धत्वेति) प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्याप्त्यादीत्यर्थः।

मूले (अद्वयात्मकत्वेनेति) साध्यतदभावयोरेकतरवत्वे परानधिकरणत्वनियमेनेत्यर्थः (व्याप्तीति) एकत्र—हेत्वोरन्यतरत्र। स्वस्वसाध्यनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरभङ्ग आवश्यक इति स एवान्यतरत्वेनोभयत्राव धारितो, विशिष्य सन्दिग्धो दोष आस्तां, किं प्रकरणसमस्य दोषतयेत्यर्थः। साध्यतदभावव्याप्ययोरेकधर्मिणि सत्त्वमनुपपन्नं धर्मिद्वयावेकतरन्यासत्यभावं तदा कल्पयति, यदि व्याप्त्यभावं विना तन्नोपपद्यत इत्यवधारयितुं शक्यते, तदेव न, उभयत्र व्याप्तिसत्त्वेपि साध्यतदभावौ यथाविरुद्धौ स्यातां, तदोभयत्र पक्षधर्मता निर्वहेदिति प्रतिसन्धानेन तद्विघटनादिति सामान्यतोपि न व्याप्त्यादिभङ्गावधारणमिति कथमज्ञायमानस्य दोषतेत्याशङ्कते (नच तयोरिति) साध्यतदभावयोरविरोधग्रहदशायां अनुमित्यप्रतिरोधात्र सत्प्रतिपक्षता, अपितु विरोधावधारणदशायामेव, तथाचोक्तान्यथासिद्धिसम्भावनाविरहादनुपपत्त्यवधारणं न दुर्घटमित्याशयेनाह (अविरोध इति)

प्रतिरुद्धत्वस्य कार्यानुत्पादस्यादोषतया "प्रतिरुद्धत्वे" त्यादि यथाश्रुतमूलासङ्गतिः। अतो व्याचष्टे (प्रतिरुद्धत्वेतीति) एकत्र धर्मिणि मिथो विरुद्धयोस्साध्यतदभावव्याप्ययोर्व्याप्यत्वेन ज्ञानं यदि निश्चयरूपं स्यात्तदा परस्परप्रतिबन्धेन नोत्पद्यत एव, अतो व्याप्त्यंशे पक्षधर्मतांशे वा संशयरूपमेव तत्, तथाच कारणीभूतनिश्चयाभावादेव नानुमित्युत्पादः, नतु,

प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभंगज्ञान मित्युपजीव्य-त्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् । ननु साध्यतदभाव-योरिव तद्व्याप्यत्वेना वधारितयो विरोधादेकत्र ननिश्च-यः, किंतु संशयः, निश्चयेत्रान्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न;- उभयोरेकत्र निश्चयानन्तर मन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् ।

(उभयोरिति) परस्परामभव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्विरोधः । तदग्रहे च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुद्ध्यत इति भावः (दूषकतेति)

सत्प्रतिपक्षभावा दित्याक्षेपे " उभयोरेकत्र निश्चयानन्तर " मित्यादिना विरोधिद्वयव्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्त्यादिसंशयेपजीव्यत्वाभिधानं न सङ्ग-च्छते; तादृशनिश्चयस्यैवानुपपादितत्वात् अतो भावमाह (परस्परेति) साध्यतदभाववव्याप्यत्वं हि हेत्वेस्साध्याभावसाध्ययोरेव विरोधः, नतु परंस्परं तयोः, परस्परविरुद्धत्वेन ज्ञातयोरेव नैकदा निश्चय इति तदग्रहे परस्परव्याप्कविरुद्धत्वेन ग्रहेपि हेत्वोरेकत्र निश्चयः सम्भवत्येवेत्यर्थः । " दूषकता बीज " मित्यादिग्रन्थस्य दूषकत्वं निग्रहप्रयोजकत्वं दुष्टत्वमिति यावादित्ये तादृशार्थपर्यालोचनया विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धेनानुमित्यजनकत्वं सत्प्रतिपक्ष-स्थले हेतोर्दुष्टताप्रयोजकं, नतु निर्णयजनकत्वमात्रं, विरोधिपरामर्शशून्यता दशायामपि कारणविरहेणानुमित्यजनकतया सद्धेतोर्दुष्टतापत्तेः; नापि विरोधि-परामर्शज्ञाप्यमानो व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, सद्धेतौ तदसत्त्वेन विरोधिपरामर्श संवलनदशायामपि तस्य दुष्टतानुपपत्तेः ; विरोधिपरामर्शप्रयुक्तव्याप्तिभङ्ग-ज्ञानं भ्रमप्रमासाधारणं वा सद्धेतुसाधारणदुष्टताप्रयोजकमित्यत्र्थोऽनित्यदोषा-

दूषकताबीजं समानबल [विरोधि] सामग्रीप्रतिबन्धेन नि-र्णयाजनकत्वम्, नतु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एव, सद्धेतावपि

विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमित्यनुत्पादस्तस्यानुमिति विरोधित्वं कल्पयति, नतु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य, सद्धेतावपि तस्यानुमितिविरोधित्वादित्यर्थः ।

नभ्युपगन्तृमते न सम्भवतीति तमन्यथा व्याचष्टे (विरोधीत्यादिना) "समानबल [विरोधि] सामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्व" मिति मूले सामग्रीपदं विरोधिपरामर्शपरम्, प्रतिबन्धपदं नियमपरं, विशेषणे तृतीया । निर्णयाजनकत्वम् - अनुमित्यनुत्पादः, तथाच विरोधिपरामर्शनियतोऽनुमित्यनुत्पाद इति समुदितार्थः ; नियमश्च-व्यापकत्वमित्याशयेन विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेनानुमित्यनुत्पाद इति व्याख्यातम् । तस्य- विरोधिपरामर्शस्य । (विरोधित्वं कल्पयतीति) एवञ्च दूषकतापदं विरोधिपरामर्शनिष्ठप्रतिबन्धकतापरम्, बीजपदञ्च कल्पकार्थकं बोध्यम् ।

मूले (न तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह इति) अत्र " दूषकताबीज " मित्यस्य अनुषङ्गेण व्याप्तिपक्षधर्मताविरहो न दूषकताबीजमित्यर्थो लभ्यते, सचासङ्गतः, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकताकल्पकत्वरूपदूषकताबीजत्वाप्रसक्तेः, अतो " व्याप्तिपक्षधर्मताविरह " इत्यनन्तरं विरोधिपरामर्शकार्यानुमित्यनुत्पादकल्प्यप्रतिबन्धकताक इति पूर्णीयमित्याशयेन व्याचष्टे (नत्विति) व्याप्त्यादिविरहस्य स्वरूपसतो दोषत्वाप्रसक्तेरन्यज्ञाप्यमानस्य तथात्वे च विरोधिपरामर्शस्यानुपयोगितया तदसंवलनदशायामपि सत्प्रतिपक्षतापत्तेः, अतो नत्वित्यनन्तरं "तेन ज्ञाप्यमान" इति पूरणीयमित्याशयेन व्याचष्टे (तेनेति) 'सद्धेतावपि'- व्याप्तिपक्षधर्मताविरह-

सत्प्रतिपक्षत्वात् । एकत्र व्याप्तिभंगज्ञानद्वारा वाऽस्य दूषकत्वम् ।

व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा [अस्य] दूषकत्वमाह (एकत्रेति) वाकारो ऽनास्थायाम् । प्राथमिकावश्यकानुमितिप्रतिरोधेनैव तथात्वात्, परमुखनिरीक्षकत्वेन तु [द्विपत्र] त्वाभासत्वायोगाच्चेति ।

शून्येपि । एतादृशमूलप्रतीकानन्तरं पूरयति (तस्येति) विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः । " सत्प्रतिपक्षत्वा " दिति मूलस्य व्याख्या 'अनुमितिविरोधित्वा' दिति । दूषकत्वम् विरोधिपरामर्शस्यानुमितिविरोधित्वम् । एतन्मतस्य दूष्यत्वाद्वाकारमनिर्भरसूचकतया व्याचष्टे (वाकार इति) अनुमितिप्रतिरोधेन- अनुमित्यनुत्पादानुरोधेन । विरोधिपरामर्शस्य, " तथात्वात् " साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा व्याप्तिभङ्गज्ञानस्योदीच्यतया साक्षादनुमित्यविरोधितया च विरोधिपरामर्शसंवलितपरामर्शात् प्रथममनुमितिस्स्यादेव, बाधकाभावादिति भावः । परम्परया व्याप्तिज्ञानविरोधित्वं न हेत्वाभासतायां मुपयुज्यत इत्याह (परेति) प्रथमपक्षे विरोध्यनुमितिसामग्र्या अनुमितिविरोधित्वे प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमपि तस्यास्स्यात्, विरोधिज्ञानसामग्रीत्वाविशेषादित्याशंक्य " चक्षुरादेश्च " इत्यादिग्रंथमवतार्य फलानुरोधेन प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वमित्यर्थकतया व्याख्यानमयुक्तम्, भिन्ने विषये अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वात् ; अत " एकत्रे " त्यादि पक्ष एव व्याप्तिभङ्गद्वारा व्याप्तिसापेक्षप्रमाण एव दूषकता सम्भवतीति चक्षुरादेरतथाभूततया तत्प्रतिरोधकत्वं विरोधिपरामर्शस्य न स्यादित्याशंकया चक्षुरादेश्चेति फक्किकामवतार्य इष्टापत्तिपरतया मिश्रा व्याख्यातवन्तः । तत्र विरोधिपरामर्शस्य लौकिकचाक्षुषाद्यप्रतिबन्धकत्वेपि उपनीतभाने अनमीये चक्षुरादेशब्दस्य च प्रतिबन्धकतायां कथंताया अनिवृत्तेः, एवम्, विशिष्टबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धेस्साक्षात्प्रतिबन्धकतया दूषकत्वे निर्भरस्व

चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितावपि फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवंवादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः, नच

ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी, कथं तर्हि सति विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह (चक्षुरादेश्चेति) चस्त्वर्थः। पीतत्वाद्यादृशप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिशङ्कयैव तादृशमूलमवतारयति (नन्विति) 'विरोधिपरामर्शः' तद्विपरीतव्याप्यवत्तानिर्णयः । 'विपरीतनिर्णयविरोधी' तद्विशिष्टज्ञानविरोधी । 'विशेषदर्शने' — पीतत्वाभावव्याप्यवत्तानिश्चये, सति चानुमितिप्रतिबन्धकताबाधादौ । "चक्षुरादेश्च" इति चकारस्यानुमानशब्दसमुच्चायकता न सम्भवति, तस्यानुमानप्रतिरोधकत्वादत आह (चस्त्वर्थ इति ।)

"नानुमानेन प्रतिरोध" इति मूलस्य दोषविशेषाधीनज्ञाने जननीय इत्यादि (तदुपस्थितावपीति) विरोधिपरामर्शसत्त्वेपीत्यर्थः । तस्य-दोषादिसमवहितचक्षुरादेः । नाधिकबलत्वात्-अधिकबलत्वोपगमात् । अप्रतिबद्धफलकत्वोपगमादिति यावत् । तथाच दोषविशेषजन्यत्वं साक्षात्कारित्वव्यापकदोषविशेषजन्यज्ञानसाधारणविषयिताविशेषशून्यत्वं वा विरोधिपरामर्शप्रतिबद्धतावच्छेदककोटावधिकफलबलेन विशेषणीयमिति भावः । (नन्विति) एवं-विरोधिज्ञानसामग्र्या निश्चयविरोधित्वे । यद्यपि विरोधिपरामर्शस्य तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानविधयैव शिरोमणिमते प्रतिबन्धकत्वम्, तन्मते मूलस्थसामग्रीपदेनापि साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्य विवक्षणीयत्वात् । तथापि सामग्रीपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वाभिमानेनेयमाशङ्का । 'वादिवाक्यमात्रस्य'-साध्याभावबोधकवादिवाक्यमात्रस्य । मात्रपदेन साध्याभावबोधकानुमानापेक्षाव्यवच्छेदः । प्रतिरोधकत्वेन-प्रतिरोधकत्वप्रसङ्गेन । अनुमानमात्रोच्छेदः परार्थानुमानमात्रोच्छेदः । विरोधिबोधकवादिवाक्यादनुमि-

विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रतिरोध एव, अधिकबलत्वे नरशिरश्शौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्यम्;- अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात्पूर्वं पश्चाद्वा ऽनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात् । निरूपणे वा ऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेः । मैवं, विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् । उक्तं हि व्याप्तिपक्षधर्मते बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमाने प्रति-

---

अथ व्याप्तिपक्षधर्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह (प्रत्यक्षादेरिति)

त्यनुत्पादप्रसङ्गः । न्यूनबलत्वे-असत्प्रतिपक्षोक्तत्वे ? अन्तःसोक्ततया निश्चितत्वे । लक्षणायोगः-प्रतिरोधाप्रयोजकतयासमानबलत्वायोगः । समानबलत्वे-अन्तःसोक्ततयाऽनिश्चितत्वे । "प्रतिरोधः" इष्ट एवेति शेषः । अधिकबलत्वे, अन्तःसोक्ततया निश्चितत्वे । शौचानुमानवत्- शौचानुमानस्येव । तेन-विरोधिबोधकशब्देन । बाधः-विरोधिनिश्चयजननम् । परार्थस्थले मध्यस्थस्य पक्षे साध्यमिव साध्यतदभावग्राहकमानयोराभासत्वं सन्दिग्धं, नतु कुत्राप्याभासत्वमनाभासत्वं वा निश्चितम् । प्रमाणान्तरेण तन्निश्चये साध्यस्यापि प्रमाणान्तरेण निश्चयसम्भवाद्विवादपर्यवसानापत्तेरिति समानबलतया प्रतिवादिशब्द प्रतिरुन्ध्यादेवानुमानमित्याह (अगृह्यमाणेति)

; दीधितौ (तर्हीति) तर्हि कथं प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षादेरुपन्यास इत्यन्वयः । अनुमान एव तद्द्वाबलत्त्वादिति भावः ।

रोधः, कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात् . यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्या ऽसाधारणत्वात् संशयजनकत्वं

अत्र हेतुमाह (कथायामिति) प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्त्वेनैव बोधकत्वात्, विरोधिवाक्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात्, बोध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयेनैव शाब्दबोधप्रतिरोधाच्चेति ।

मूले " प्रतिरोधः "- प्रतिरोधकतया प्रत्यक्षादेरुपन्यासः ।

दीधितौ (अत्रेति) व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां ज्ञायमानस्वरूपं लिङ्गभावमपुरस्कृत्य प्रत्यक्षशाब्दयोः प्रतिरोधकतया ऽनुपन्यसनीयत्व इत्यर्थः ।

मूले (तदुपन्यासानर्हत्वादिति) लिङ्गभावानापन्नप्रमाणस्यानुपयुक्तोपन्यासकत्वादिति भावः ।

हेतुपूर्वेन तदुपन्यासानुपयोगित्वं व्यवस्थापयति दीधितौ (प्रत्यक्षस्येति) स्वरूपसत्त्वेन- स्वज्ञानमनपेक्ष्यैव (बोधकत्वादिति) तथाचोपन्यासस्य परज्ञानमेव फलं, प्रत्यक्षप्रमाणस्य च यदि ज्ञानमेवानुपयुक्तं, तदा कुतउपन्यासोपयोग इति भाव । ननु प्रत्यक्षस्य ज्ञानानपेक्षस्य बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्रीसम्पादकत्वेपि आदिपदग्राह्यशब्दस्य ज्ञातस्यैव बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्रीसम्पादकतया उपयोगित्वं दुर्वारमेवेत्यत आह (विरोधिवाक्यमात्रस्येति) विरोधिवाक्यज्ञानमात्रस्येत्यर्थः । मात्रपदेन कारणान्तरसाहित्यव्यवच्छेद । (अविरोधित्वादिति) तन्मात्रस्य विरोधिबोधकसामग्रीत्वविरहादिति भाव. । तथापि कारणान्तरसहितज्ञानस्यैव प्रतिरोधोपयोगितया उद्भावनसार्थक्यमित्यत आह (बोध्येति) तथाच व्याप्यत्वापरामर्शदशायां विरोधिवाक्यज्ञानादिसत्त्वेपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावघटितशाब्दसामग्र्याः कथञ्चिदप्यसम्भवेन लिङ्गभावानापन्नशब्दप्रमाणोपन्यासो न विरोधिबोधसामग्रीं सम्पादयतीति न कश्चिदुपयोग इति भावः ।

दूषकताबीजमिति । तन्न, एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं, नतु विशिष्टम् । तादृशं च न संशायकम् ।

अनुमितिद्वयस्य प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकताबीजमित्यन्ये । तन्न, परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः ।

रत्नकोशकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिस्संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्यास्संशयजनकत्वात् । संशयद्वारा चास्य दूषकत्वम् । नच संश

इदमुपलक्षणम्; पक्षे साध्यं नास्तीति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषप्रकारेणैव ज्ञानं पक्षे साध्याभाववत्त्वावगाहिविरोधिबोधसामग्रीघटकम्, तादृशञ्च ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकं तादृशवाक्यप्रयोगादेव सम्पद्यते, नतु साध्याभावप्रमापकशब्दविषयः पक्ष इत्याकारकतदुपन्यासादिति न कथञ्चिदपि तादृशोपन्यासस्य प्रतिरोधकतेत्यपि बोद्धव्यम् ।

मूले (एकैकमिति) " एकैकम् "- प्रत्येकहेतुवृत्तितावच्छिन्नतावच्छेदकावच्छिन्नम् । सत्प्रतिपक्षं- सत्प्रतिपक्षविधया दुष्टव्यवहारविषयः । नतु, विशिष्टम्- हेतुप्रतिहेतुसाधारणरूपावच्छिन्नम् । (तादृशञ्च न संशायकमिति) संशायकतया दुष्टताबीजत्वे तादृशदुष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः । विरोधिभानसामग्र्याः संशयविरोधित्वे संशयमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति प्रकरणसमे विरोधिभानसामग्रीविधया संशयरूपामनुमितिं मा प्रतिरौत्सीत् । विरोधिविषयकत्वेन बाधवत्तदप्रमाव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं दुर्वारमिति शङ्कते (नच संशयरूपा नानुमितिरित्यादिना) बाधबुद्धेर्विरोधिविषयकत्वमात्रं न प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रं, किन्तु निश्चितप्रामाण्यकत्वे सति विरो-

यरूपा नानुमितिः, बोधयेत्र विरोध्युपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनावधारणात्; अन्यथा बाधेप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यं । अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् । तुल्यबलादनुमितिरस्त्येव, सामग्रीसत्त्वात् । साध्याभावबोधस्यच तत्र प्रतिबंधकत्वं, नतु तद्बोधकस्य नयनादेः । प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात्कथं संशय इति चेन्न; प्रत्येकाद्धि ज्ञानमुत्पाद्यमानमर्थात्संशयः, नतु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति मेने । तन्न,

---

धिविषयकत्वम्, सत्प्रतिपक्षस्थले चोभयत्राप्यवशाज्ञानयोरेव प्रामाण्यनिश्चयान्नानुमितिप्रतिरोध इति समाधत्ते (अधिकबलतयेति) ननु प्रत्यक्षे समानबलप्रमाभावमहत्त्वसमसंशयानुपपत्त्या अविरोधिन्यस्ताम्, अनुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे का क्षतिरित्यत आह (साध्याभावबोधस्यचेति) साध्याभावनिश्चयस्यैवेत्यर्थः । 'तत्र'- अनुमितौ । 'नयनादे' रित्यादिना विरोधिपरामर्शपरिग्रहः । नयनग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । मानाभावादिति पूरणीयं (प्रत्येकमिति) एकैककोटिनिश्चयजनकत्वेनावधारितपरामर्शादित्यर्थः । (कथं संशय इति) संशयत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शस्य हेतुतायाः क्वाप्यक्लृप्तत्वादिति भावः । संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि तत्तत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीत एव सर्वत्र संशयः, प्रत्येककोटिमानसामग्र्याः संशयत्वावच्छिन्नजनकत्वं तु प्रत्यक्षस्थलेपि नास्तीत्याह (प्रत्येकाद्धीति) तथाच तत्तत्प्रत्येकसाध्यकानुमितित्वस्य निश्चयसाधारणस्य तत्तत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेपि तद्घटितसामग्रीसमाजात्संशयानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वे सति विरोधिविषयकत्वमेव बाधप्रतिबन्धकत्वे प्रयोजकम्, नतु निश्चितप्रामाण्यकत्वसहितमित्याशयेन दूषयति (तन्नेति)

रत्नकोशकृताम्यमभिप्रायः- एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकनानाधर्मिकैकविरुद्ध विरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकम्, तत्तद्धर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वमयोजकसमाजप्रयोज्यत्वात्समाजस्य ।

रत्नकोशकारमतं परिष्कर्तुमारभते दीधितौ " रत्नकोशकृता " मित्यादिना । संशयत्वं यदि किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तर्हि तद्घटितसामग्रीत एव संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरिति नियमसम्भवेप्यनुमितेस्संशयत्वं न सम्भवति, अनुमिति सामग्रीघटकस्य परामर्शादेः कस्यापि संशयत्वावच्छिन्नजनकत्वात्, अतस्संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वाभावं मूलकारोक्तं प्रतिबन्दिसूचनेन द्रढयति (एकधर्मिकेति) ' अविरुद्धानेकप्रकारके ' त्यस्य द्वन्द्वात्परं श्रूयमाणज्ञानत्वेन सम्बन्धः । प्रकारांशे संशयत्वघटकविरुद्धत्वविपरीत विशेषणघटितधर्मस्य जन्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिं प्रदर्श्य धर्म्यंशे तद्घटकैकत्व विपरीतविशेषणघटितस्य प्रकारांशे विशेषणानेकत्वविरुद्धैकत्वविरुद्धाविरुद्ध-नानात्वभेदेन भिन्नस्य तद्धर्मद्वयस्य तथात्वापत्तिमपि सूचयति (नानाधर्मि-केति) एकत्वस्य प्रकारांशे विरुद्धत्वाविरुद्धत्वयोर्नानापदार्थे प्रत्येकमन्वयः।' " न जन्यतावच्छेदकम् "- कस्यापीति शेषः । नन्वेवं क्वचिज्ज्ञाने संशयत्वं क्वचिन्नेत्यत्र किन्नियामकमित्यत आह (तत्तद्धर्मिकेति) पर्वतादिधर्मिकेत्यर्थः । (तत्तत्प्रकारकेति) वह्निवह्न्यभावादिप्रकारकेत्यर्थः । (प्रयोजकसमाजेति) तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीसंवलनेत्यर्थः । " समाजस्य "- पर्वतादिधर्मिकवह्न्यादिप्रकारकत्वतद्धर्मिकवह्न्यभावादिप्रकारकत्वयोर्वैशिष्ट्यस्य । तथा चैकमात्रकोटिमानप्रयोजकसामग्रीदशायां यज्ज्ञानं सामते तत्र तत्कोटिप्रकारकत्वे विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्ववैशिष्ट्यप्रयोजकस्य तत्कोटिप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यां कोट्यन्तरप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीवैशिष्ट्यस्य विरहाद्विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्वविशिष्टतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वरूपसं-

क्वचिद्विरोधिभानस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात् । नीलेतरघटत्वघटत्व प्रकारकज्ञानत्वैकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकान्यज्ञानत्वादिवच्च संशयान्यज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्यतावच्छेदकम्, तत्तत्प्रयोजकविरहादेव तद्विरहाद्युपपत्तेः ।

संशयत्वविरहः, कोटिद्वयभानसामग्र्युत्तरक्षणे यत्र यत्ते तत्र तादृशप्रयोजकवैशिष्ट्यसत्त्वेन तादृशसंशयत्वमिति संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तन्नियमनिर्वाह इति भावः । ननु कोटिद्वयावगाहित्वमात्रं न संशयत्वम्, तस्य समुच्चयसाधारणत्वात् किन्तु एककोट्यंशे अपरकोटिविरोधावगाहित्वसहितम्, तादृशस्य कोटिद्वयभानप्रयोजकसत्त्वमात्रं न नियामकम्, तत्सत्त्वेऽपि समुच्चये संशयत्वाभावादिति संशयत्वप्रयोजकमन्यदेव किञ्चिदुपगन्तव्यम्, यत्र क्वचिदेव भयावगाहित्वे संशयत्वमिति नियम इति तस्यैव कार्यतावच्छेदकं संशयत्वमावश्यकमित्यत आह (क्वचिदिति) उभयप्रकारक इति शेषः । तथा च विरोधभानस्यापि समप्रकोटिद्वयप्रकारकज्ञानद्वौघटय इत्यर्थः (तत्प्रयोजकाधीनत्वादिति) भ्रमप्रत्यक्षज्ञानभावादिघटितविरोधभानप्रयोजकस्य तत्सामग्र्यन्तरस्य कादाचित्कत्वप्रयोजकत्वादित्यर्थः । तथा च तत्त्वबलत्वयोरपि विरोधभानघटितसंशयत्वप्रयोजकाय समुच्चयत्वघटके तद्विरहादेव संशयत्वविरह इति भावः । उक्तयुक्तिभिस्संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्व-खण्डनं वस्तुगतिमनुरुद्ध्य, वस्तुतस्संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽपि तस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकतायाः एव स्वीकरणीयतया प्रत्य-क्षस्थले यथा तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानसमभिव्याहृतधर्मिज्ञानरूपसामग्री संशयं जनयति तथानुमितिस्थलेऽपि तादृशधर्मिज्ञानस्य सत्त्वेन सामग्र्याः संशयजनने न किञ्चिद्बाधकम् । ननु मास्तु संशयत्वं जन्यतावच्छेदकम्, तथापि निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुभूतपरामर्शादेव कथं संशयानुमितिरित्याशङ्क्य निश्चयत्व-स्यापि जन्यतावच्छेदकत्वं निराकरोति (नीलेतरेति) यथा घटे नीलरूप-

एवञ्च तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात्संशयरूपं भवति ।

तद्भेद.त्मकनीलेतरत्वमये.जको घटे नीलोत्पादकसामग्रीविरहः, घटत्वप्रयोजकञ्च घटत्वावच्छिन्नहेतुदण्डादिघटितसामग्री अन्यत्वम्, तत्संवलनाभिन्नं नीलेतरत्वघटत्वयोस्संवलनमिति तदेव नीलेतरत्वविशिष्टघटत्वस्य नियामकमिति तस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकत्वेपि कस्यचिदेव घटस्य तथात्वमिति नियमः. एवं पटादिज्ञाने घटत्वप्रकारकताविरहः तत्पूर्वकालीनघटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नजनकघटत्वज्ञानादिघटितसामग्रीरूपतथात्वप्रयोजकविरहप्रयोज्य इति ज्ञानत्वप्रयोजिका तत्पूर्वकालीनसामान्यसामग्री घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहश्चेति द्वयोस्संवलनं घटत्वाप्रकारकत्वज्ञानत्वयोस्संवलनप्रयोजकम्, तदेव जन्यतानवच्छेदकस्याप्येकविशिष्टापरस्य प्रयोजकम्, एवमेकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकत्व सवलितनानासामग्रीप्रयोज्यम्, तद्विरहप्रयोज्यस्तद्विरहः, तत्संवलितज्ञानत्वप्रयोजकप्रयोज्यं तद्विशिष्टज्ञानत्वमिति यथा तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि नानियमः; तथा निरुक्तनिश्चयत्वस्यापीत्यर्थः ।

यद्यपि तत्प्रयोजकसमाजनियाम्यस्य जन्यतानवच्छेदकतायां एकधर्मिकाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वमेव पूर्वं दृष्टान्तीकृतम्, तथापि तत्र सामग्रीरूपप्रयोजकसमाजनियाम्यत्वमेव, नतु सामग्रीविरहसमाजनियाम्यत्वम्, निश्चयत्वेच तादृशमेवेति प्रकृतसाम्याय दृष्टान्तान्तरानुसरणम् । तत्र प्रथमे तज्जनकसामग्रयभावसंवलनस्य तद्वदन्यत्वविशिष्टप्रयोजकता, द्वितीये तदवच्छिन्नजनकसामग्रीविरहसंवलनस्य, तृतीये तद्घटकनानाधर्मावच्छिन्नहेतुभूतनानासामग्रीसंवलनविरहसंवलनस्येति, उत्तरे चर निश्चयत्वसाम्यौकत्यमिति बोद्धव्यम् (एवञ्चेति) संशयत्वनिश्चयत्वयाः जन्यतानवच्छेदकत्वेयेचत्यर्थः । तुल्यबलाभ्याम्- परस्परकार्यविरोधिनीभ्याम् (संशयरूपं भवतीति)

तथाच समबलप्रतिपक्षसबलनस्थले तुल्यबलकोटिद्वयानुमिति सामग्रीभ्यां सं शयानुमितिर्जन्यत एवेति भाव ।

अथ बलप्रवेशविरोधभासक विरोध वगाहि परामर्शघटित सामग्र्यभावा द्विरोधो नभासितुमर्हति, तत्र च कथसशय इति चेन्न, सत्प्रतिपक्षता-दशायां कोटिद्वयनिश्चयानुत्पादस्योभयत्र दिसिद्धतया तत्रैवोह च परस्परज न्यकार्य विरोध्यनुमितिस्तमप्रयोः प्रतिबन्धकतापेक्षया विरोधभानप्रतिबन्धका भाव सहकारेण विरोध विषयकत्यापि परामर्शस्य विरोधभानप्रयोजकत या लाघवेन कल्पनात्, अनुपस्थितस्य विरोधस्य प्रकारतया भानासम्भवेपि विरोधसम्बन्धेन एककोट्यंशे परस्य प्रकारतयैककोटिसम्बन्धनिष्ठसंसर्गताया कोट्यन्तराविरोधस्याऽवच्छेदकतया वा भानोपगमात् । अन्यथा, यत्र कोट्यो र्नाविरोधग्रह नवा विरोधस्योपस्थितिर्वर्तते तत्र सामग्रीसमाजात् प्रत्य क्षात्मककोटिद्वयनिश्चयस्य दुर्वारत्वात् ।

अथ यत्र कोट्यो र्नाविरोधग्रह, अथच पर्वते विरोधसम्बन्धेनैक कोटि विशिष्टापरकोटे विरोधविशिष्टस्य गादिसम्बन्धेन च कोट्यो र्वा बाध-ग्रह, तत्र कथञ्चिदपि विरोधभानासम्भवेन एकदा प्रतियोगि तदभावनिश्च यरूपानुमिति र्जायतामिति चेत् ? प्रत्यक्षस्थलेप्येषोऽनुयोगस्तुल्य ।

अथ धर्मिणि सशयान्यतद्वत्ताज्ञान प्रत्यक्षाप्यवृत्तित्व ज्ञानाभाव विशिष्ट तद्विरोधिधर्मवत्ताज्ञानसामग्री प्रतिबन्धिकेति दर्शितस्थले परस्परविरो-धेन तत्तदभावयो र्न प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्ति, प्रत्यक्षानुमित्यादिसामग्र्या अनु-गतरूपेण प्रतिबन्धकत्वकल्पनासम्भवात्, अनुमितिस्थले विरोध्यनुमिति सामग्र्या प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये सशयान्यत्व न प्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भे निवेश्यत इति क सशयानुमितिरिति ।

अत्रावोचना, संशयत्र न विरोधावगाहितानियतम्, तथाहि—यथा ल्लौकिक सन्निकर्षजन्ये साक्षात्करोमीति प्रतीते विषयताविशेष अनु-

मिनो व्याप्यवानिति प्रतीतेरनुमित्यापत्त्योः साध्यबाधयोः विषयताविशेषश्च दुरपह्नवः, तथा सन्देह्मीत्यनुव्यवसायबलात्संशयेऽपि कोटिद्वये विलक्षणविषयता निष्प्रत्यूहैवेति तत्प्रतियोगित्वमेव संशयत्वम्, तस्य विरोधानवगाहि ज्ञान-साधारण्ये न किञ्चिद्बाधकम्। नच तादृशप्रतीते विरोधावगाहि समानधर्मिक तत्तदभावावगाहि ज्ञानत्वावलम्बनतयैवोपपत्ते विषयताविशेषे किं मानमिति वाच्यम्, कोटिद्वये विरोधस्य सांसर्गिकविषयतायाः प्रमाणान्तररहिताया उक्तातिप्रसङ्गवारणाय सामग्रीप्रतिबन्धकतायाश्च कल्पनमपेक्ष्य लाघवेन कोटितारूपविलक्षणविषयताया एव कल्पयितुं युक्तत्वात्। साच प्रकारताभेदः। तदन्यैव वा, कोटिविशेष्यकसंशयसाधारण्यानुरोधात्। नच तादृशविषयतानिष्ठं वैलक्षण्यं दुर्घटम्, अखण्डोपाधेरपसिद्धान्तकवलितत्वादिति वाच्यम्; एवं सति विषयतात्वप्रकारतात्वादीनामपि विलयप्रसङ्गेन बहुतरासामञ्जस्यात्। अस्तु वा एककोटिविषयकत्वावच्छिन्नविरोधिकोट्यन्तरविषयकत्वेन ज्ञाननिरूपितत्वमेव समुच्चयविषयताव्यावृत्तस्तद्विशेषः, संशय एव तत्तत्कोटिविषयकत्वयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात्। तादृशविषयताशालिबुद्धौ च मणिमन्त्रादिन्यायेनैव कोट्यन्तरव्याप्यदृष्टेरिव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमास्थीयते, नातस्समुच्चयदशायां संशयापत्तिः। एवं कोट्यंशे औत्कट्यरूपसम्भावनात्वमपि विषयताविशेष इति ध्येयम्।

नचैवमर्थसमाजरूपबाधकेन संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वव्यवस्थापनं दीधितिकृतो विरुध्यते, सामग्रीद्वयसमाजन्य तत्तत्सामग्रीप्रयोज्यकार्यतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यमात्रस्यैव जनकत्वात् कार्यतावच्छेदकविषयतयो रवच्छेद्यावच्छेदकभावादि प्रयोजकस्यासम्भवेन तत्समाजादवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्न विषयताविशेषरूपसंशयत्वानिर्वाहात्। तादृशविषयताविशेषस्य समुच्चयसाधारण्यविरहेण विरोधानवगाहिज्ञानसाधारण्यानुरोधेन च

अतएवाहत्यैव विप्रतिपत्तिजन्यमपि संशयमामनन्ति । फलबलकल्पनीयप्र

कोटिद्वयभानसामग्रीसबलत्वस्य विरोधमसकृदमपि मनपेक्ष्याऽपेक्ष्य वा तत्प्रयोजकत्वस्यासम्भवदुक्तिकत्वञ्चेति वाच्यम् । विरोधावगाहित्व सहितको टिद्वयावगाहित्वं संशयत्वमिति प्राचीनसिद्धान्तमवलम्ब्यापाततस्तज्जन्यता नवच्छेदकत्वाभिधानात् ।

अथैवमपि संशयानुमिति व्यवस्थापन मशक्यम् , विषयताविशेषरूप संशयत्वे परामर्शादिघटितानुमिति सामग्र्या प्रयोजकत्व कल्पकाभावदिति चेन्न,- अविरोधज्ञानमनपेक्ष्य स मग्र सम जा देकदा- एकधर्मिणि तत्तदभावो भय निश्चयानुमित्यनुदयात्संशयानुमितिसिद्धौ अन्य प्यवृत्तित्व ज्ञान म वसहि तयो प्रत्यक्षसामग्र्यो रिवानुमिति सामग्र्योरपि संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्ति प्रयोजकतया अवर्जनीयत्वात् । नच संशयत्वावटर्कीभूताया निश्चयविषयता तस्याः संशयन्याव्रुत्ये संशयसामग्र्या स्तदवच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धकत्व कल्पनीयम् , संशयसामग्र्यत्वञ्च प्रत्यक्षानुमिति सामग्रीसाधारणं नकामि- त्यव्याप्यवृत्तित्व ज्ञानाभाव विशिष्ट विरोधिकोट्यनुमिति सामग्र्य प्रतिबन्ध कत्वे कल्पनाये अनुमितित्वस्यैव तत्प्रतिबद्धयतावच्छेदकत्व मुपेयते, लाघ- वात् , ननु निश्चयत्वस्यति न संशयानुमिति सम्भव इति वाच्यम् । प्रत्यक्ष संशयस्य तादृशविषयत शालित्व व रणाय तदवच्छिन्न प्रति संशये पथ वक ता विशिष्टत्वेनैव सामग्र्य। प्रतिबन्धकत्वकल्पनायद्रूपस्य च संशयानुमिति सामग्रीसाधारणतया तत्प्रतिबन्धकतान्तराकल्पनादिति वदन्ति ।

"अतएव"- तुल्यबलसामग्री समाजा त्प्रत्यक्षस्येव परोक्षस्यापि संश यस्योत्पत्ते व प्रकारान्तरेव । "आहत्यैव"- साक्षादेव । विप्रतिपत्तिवाक्य तो जन्म यस्य एव भूत शाब्दबोधात्मक संशयमपि वदन्तीत्यर्थः । ननु समानबलत्व न्यूनाधिकबलत्व वा सामग्र्या कथ मवधारणीय मित्यत आह (फलबलकल्पनीयप्रेति) सामग्रीसवलम्बके एकस्या

न्यूनाधिकसमबलभाव, सत्यामपि पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ सविधवर्तिनि शंखे सति दोषविशेषे पीतत्वस्यैवाऽसतिच शुक्लत्वस्यैव, दूरस्थे च धर्मिणि असति विशेषदर्शने स्मृतयोरेव कोट्योः सतिच एकस्या एव नयनेन ग्रहणात् ।

फलानुरोधस्या न्यूनाधिकबलभावः उभयोः फलेत्पत्त्या समबलभावो ऽवधारणीय इत्यर्थः । एतदेव विविच्योदाहरति (सत्यामपीति) (पीतत्वशुक्लत्व स्मृतावपीति) " सविधवर्तिनि " " शंख " इत्याभ्यां विशेषणद्वयानविशेष्येन्द्रिय सन्निकर्षघटित तदुभयविशिष्ट प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वं दर्शितम् । "दोषविशेषे "- पीतद्रव्यसमवधानरूपे " पीतत्वस्यैव " ग्रहणादित्यग्रिमेणान्वयः । तथाच फलबलात् श्वेत्यादि लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीतो दोषविशेषोप बृंहित पीतत्वशुक्लत्वाभावादि अ.हकसामग्र्या बलवत्त्वमिति भावः । दोषविशेषासत्त्वे उपनीतभानसामग्र्यपेक्षया लौकिक सन्निकर्षघटित विरोधिग्रह सामग्र्या बलवत्त्वमित्याह (असतिच शुक्लत्वस्यैवे) । कि वा समवधानस्थले उपनयघटित सामग्रीद्वयस्य तुल्यबलत्वमाह (दूरस्थ इति) धर्मिणो दूरस्थत्वे असतिच विशेषदर्शने विद्यमानकोटेरपि न लौकिकसामग्री दूरत्वदोषस्य विशेषादर्शनसहितस्य लौकिकग्र. वेरोधित्वादिति लौकिकसामग्री विघटनाय दूरस्थत्व विशेषादर्शनयोरनुधावनम् । " स्मृतयो " रित्युपनय सम्पादनाय । " कोट्योः " स्थाणुत्व तदभावयोः । विशेषदर्शनघटित सामग्र्या बलवत्त्व माह (सति चेति) " सतिच " विशेषदर्शने । "एकस्याः " गृहीतविशेषायाः कोटेरेव । " नयनेन ग्रहणात् " । अत्रच ग्राह्यविपरीतविशेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकत्वं नतु सामग्र्या इत्यवधेयम् ।

ननु कोटिद्वयभासक सामग्रीसमाजादेव चेत्संशयः तदा संस्कारं प्रति निर्णयत्वेन हेतुत्वमपि न संशयाकार स्मरणवारणसम्भवः, प्रत्येकं तत्तदभावगोचरनिश्चय जन्यसंस्कारद्वय संवलनात्तदुत्पत्तेः बाधकाभावादित्यत्र-

अथैवमुद्बुद्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात् ? किं नस्या यदि च नानुभवबाधः, यन्न गुरुणापि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता। अथ विरोधिनो निर्णयस्यानुमितिप्रतिबन्धकं विरोधित्वञ्च सहानवस्थायित्वं साध्याभावस्य तद्व्याप्यस्य चोति चेत्? यदि वस्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकवत्तादशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः।

इते (अथैवमिति) (उद्बुद्धाभ्यामिति) नचोद्बोधकस्य फलैकोन्नेयतया एकदा विरुद्धकोटिद्वयोद्बोधककल्पनानुपपत्तिरिति वाच्यम्, नियतोद्बोधकसम्बन्धि वस्तुविशेषज्ञानादीनामनुगतरूपेणैव कारणतया कल्पनात्तादृशोद्बोधकद्वयसमवधानादेव यत्र तत्रैव क्वचित् सम्भवात्। अनुभवविरोधविरहे इष्टापत्तिमाह (किं नस्यादिति) अनुभवविरोधस्यापि स विवादतया (यदीति) "येन" अनुभवविरोधेन। भवतेत्यनेन परस्परसाध्यसाधनप्रतिबन्धकताकल्पनमन्तरेण तथाविधसंशयाकारस्मरणवारणं न सम्भवतीति सूचितम्। नाभवुद्धेरत्यन्तान्योन्याभावसाधारणविरोधिप्रकारत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं, तथात्वञ्च विरोधिपरामर्शस्यापीति मूलोक्तसिद्धान्तं दूषयितुमाशङ्कते (अथेति) तद्विरोधित्वं तदभाववद्व्याप्यत्वं स्वव्यापकत्वरूपं वा। स्वत्वघटितत्वेन न सर्वसाधारणमित्यत उक्तं (सहानवस्थायित्वमिति) विरोधस्य विषये उपलक्षणत्वं विशेषणत्वं वेति विकल्प्य दूषयति (यदीत्यादिना) 'तथा'- प्रतिबन्धकः (पक्षतावच्छेदकेति) हृदत्वावच्छिन्नहृदादिरूपपक्षविशेषणस्य हेतुत्वेनाभिमतस्यवादादेरिति) "तादृशस्य"- वस्तुगत्या वह्न्यादिविरोधिन। 'निश्चये भ्रमानुमिति'-निर्णयाधीना भ्रमानुमितिः। भवतीत्यर्थः। तत्र जनकज्ञानस्यैवोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदककान्तत्वादिति भावः। यद्यपि जलमयत्वादे विरोधित्वगाहि भ्रमदशायां तदनवच्छिन्नपक्षावगाहिन्या स्वनिष्ठहेत्वाश्रयत्व बह्नि

अथ विरोधित्वेन ? तदा तद्ग्रहे नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमिति-प्रसङ्गः। अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिप्रतिबन्धकम्, कथमन्यथा तदनन्तरं न भ्रमसंशयाविति, चेन्न; सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने शंखादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेनच पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये

ज्ञानित्यधनुमितेरपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने जलमयत्व भ्रमदशायां मनुपपत्ति रस्ति, तथापि जलमयोयं वह्निमानित्याद्यनुमितिस्थले प्रतिबन्धकत्वेन तथाविधानुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायेण तावद्दूरानुसरणम्। (अथ विरोधित्वेनेति) "निर्णयस्तत्र" त्यनुपज्यते। 'तद्ग्रहे'- वह्न्यभावादौ वह्न्यादेर्विरोधग्रहे। (अनुमितिप्रसङ्ग इति) तथाच वह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नावगाहि निश्चयत्वेनैव विशिष्य बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकताभ्युपगमे लाघवात्, तच्च न विरोधिपरामर्शसाधारणमिति भावः।

इदमुपलक्षणम्, अनुगततदधिकरणवृत्तित्व रूपविरोधावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वेऽपि व्याप्यव्यापकतत्सामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यवगाहि विरोधिपरामर्शस्य तद्रूपानाक्रान्ततया तादृशपरामर्शाभ्यां संशयानुमिति जनने बाधकाभावः, एवं तत्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावगाहि ज्ञानेनेव विरोधीति सम्बन्धविशेषनिवेशस्यावश्यकतया विशेषणताविशेषादिसंसर्गक प्रत्यक्षाभावादिज्ञान सम्बन्धान्तरावगाहि विरोधिपरामर्शयो नानुगतरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भव इत्यपि बोद्धव्यम्।

ननु माभूद्बाधबुद्धि प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वं विरोधिपरामर्शस्य, तथापि न संशयानुमित्यवसरः, स्थाणुत्वाभाववव्याप्यकरादिमानयमित्यादिनिश्चये स्थाणुत्वादिमत्ताभ्रमसंशयानुदयात् तद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादित्याशङ्कते (अथेति). (शुक्लत्वादीति) पीतत्वाभावादीत्यर्थः। "दुष्टेन"- पित्तादिदूषितेन. (पीतत्वादीति) शुक्लत्वमेवेत्यर्थः। नन्वेवं नरायत्वं प्रति द्रव्-

सत्यपि शुक्रत्वादेर्ग्रहात्, सति च विशेषदर्शने क्वचिदुपनीतभानानुदयात्, दूरतः प्रमितस्य स्थाणुत्वादेः शाखादौ करादिभ्रमेणाग्रहात् तत्तत्स्थल-विशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्राहुः- अनुगतकार्यकारण-

विशेषणं देयमित्यत्राहो उपनीतभान [निश्चय] विशेषासंग्रहं प्रदर्श्य दूषयति (सतिचेति) " विशेषदर्शने "- विरोधिव्याप्यदर्शने । ननु प्रथमस्थला-नुरोधेन दोषविशेषाजन्यत्वं द्वितीयानुरोधेन च लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वं विशेषणं देयमित्यत आह (दूरत इति) " प्रमितस्य "- करादिभ्रमात्मा-ग्रहमात्मकलौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य । एतेन करादिभ्रमदशायामपि दूरत्वादेव स्थाणुत्वाग्रह इति शङ्का निराकृता । (अग्रहादिति) तथाच लौकिकसन्नि-कर्षाजन्यत्वनिवेशे तत्र स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षापत्ते स्तद्विशेषो न सम्भवतीति भावः (स्थलविशेष इति) यद्व्यक्तित्वेन विशिष्टबुद्धिजनकत्वे तद्व्यक्ति-त्वेनैव विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यर्थः । तथाच कोट्यन्तरविशेषदर्शनसहित विरोधदर्शनव्यक्तीनां प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्संश-यानुमिति निष्पत्त्यूहेवेतिभावः । क्वचिल्लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने दूरत्वादिसह-कृत तदभाववद्व्याप्यभ्रमस्य विरोधित्वेपि लौकिकसन्निकर्षाजन्यविशिष्टबुद्धित्वाव-च्छिन्नम्प्रति तदभाववद्व्याप्यवत्तानिश्चयत्वे नानुगतप्रतिबन्धकताकल्पनमुचितम्, तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽनन्तप्रतिबन्धकता प्रसङ्गात् । दूरत्वादिदोष सहकृतविशेषदर्शनस्य च प्रतिबद्धतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्व मनिवे-श्य प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयमिति समाधत्ते (अनुगतेति) " दोषवि-शेषादी " त्यादिना लौकिकसन्निकर्षपरिग्रहः । दोषविशेष जन्यज्ञानेपि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयता विशेषोपगमा तज्जन्यत्वं निवेश्यैव दोषविशेष जन्यलौकिक सन्निकर्षजन्यज्ञाने व्यावर्तनीये । एवञ्च परमेश्वरबुद्धावपि ता-दृशविषयतया एव स्वीकारान्न नित्यसाधारण्यम्, नवानुगतधर्मस्य प्रतिबध्य तावच्छेदकत्वे चक्षुस्सन्निकर्षादिजन्यभेदानामेकत्र निवेशनीयतया मिथोविरो

भावानुरोधात् दोषविशेषाजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं विरोधि कल्प्यते । न च प्रत्यक्ष एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात्, बोध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादेः प्रतिबन्धाच्च ।

चक्षुस्संयोगाद्यजन्यचाक्षुषत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वापत्तिः [अन्धकारे चक्षुस्संयोगदशायां घटे पनीतभानस्य चक्षुस्सन्निकर्षजन्यत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकतानाक्रान्ततया विशेषदर्शनकालेऽपि सादृश्योपनीतभानापत्तिश्चेति] एवमनाहार्यत्वस्यापि निवेशो बोध्यः, तेनाहार्यचाक्षुषादीनां विरोधिनिर्णये प्रतिबद्धतोपपत्तिः । आहार्यत्वञ्च स्वविषयकेच्छाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नप्रत्यक्षत्वम्, स्वविषयत्व स्वाव्यवहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धेन इच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं वा । आहार्यचाक्षुषादौ च चाक्षुषादीच्छायाः हेतुत्वोपगमान्नेच्छां विना विरोधिनिश्चयादापत्तेः (कदाचिदिति) यदि विशेषदर्शनं परिभूय यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदधीनं स्मरणमपि विशेषदर्शनकालेऽनुभूयते तदेत्यर्थः ।

यत्तु विशेषदर्शनकाले पूर्वज्ञातविरोधिविशिष्टज्ञानमेव स्मर्यते, न तु तद्विपरीतविशिष्टम्, यावद्विशेषदर्शनेनाऽप्रामाण्यं गृह्यते । तथाच ज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकम्, नत्वनुभवत्वम्, अनुभवत्वजातेरप्रामाणिकत्वात् । स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्य तथात्वे गौरवात् । प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वमाशङ्कते (नचेति) समाधत्ते (सामान्य इति) सामान्यधर्मस्य ज्ञानत्वस्य तथात्वे बाधकाभावादित्यर्थः । ननु संशयानुमितेस्सन्दिग्धतया ज्ञानत्वस्य विरोधिपरामर्शाभावजन्यतावच्छेदकत्वकल्पनं न सम्भवति, व्यभिचारसंशयस्य विरोधित्वादित्यत आह (बोध्याभावेति) "शाब्दादे" रित्यादिना उपमिति स्मृति परिग्रहः । तथाच ज्ञानत्वस्य तथात्वे शाब्दादिस्थले स्वतन्त्र प्रतिबन्धकताकल्पनेन लाघवात् व्यभिचारसन्देहो ऽकिञ्चित्कर इति भावः । ननु तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने उत्तेजकत्व माव-

अथ विशेषान्तरदर्शनविरहदशायामेव तथाऽस्तु, अन्यथा कोटिद्वयविशेष-
दर्शने संशयो न स्यादिति चेत् ; न भवत्येव तदा यथार्थप्रामाण्यं न गृह्यते,
अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

ज्ञापकम्, अन्यथा कोटिद्वयव्याप्यदर्शनदशायां प्रत्यक्षात्मकस्यापि संशयस्यो-
त्पादसम्भवात्तदानीं संशयानुभवापलापप्रसङ्ग इति सत्प्रतिपक्षस्थलनदशाया
मुत्तेजकसत्त्वेन संशयानुमिति निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते (अथेति). (यथार्थ
प्रामाण्यं न गृह्यत इति) तथा चानयोरेकतरस्मिन्नादिरित्या सामान्यत
स्तत्प्रामाण्यग्रहे विशिष्योभयत्रैवाप्रामाण्यसंशयेन प्रत्यक्षसंशयो भवतीति
भावः । एतदुपपादकमेव ह (अगृहीताप्रामाण्यस्यैवेति) अप्रामाण्यसंशया
दनुमितिरूपसंशयो न सम्भवत्येव, अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शरूपफलस-
कारणविरहात्कारणान्तरस्य च कल्पकाभावात् ।

मिश्रास्तु तद्व्याप्यदर्शनस्य तदभावव्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकतायामुत्ते-
जकत्वेऽपि प्रत्यक्षसंशयवदुभयव्याप्यदर्शनान्न संशयानुमितिरुत्पद्यते । यतो
व्याप्यदर्शनमवधारणमात्रजनकं न एव हेतुः, अवधारणत्वं चानुमितौ व्याप्यदर्शन
जन्यप्रत्यक्षे च स्वीक्रियते । अवधारणद्वयसामग्रीसमाजे च न संशय, [तथा
च निश्चयत्वेनावधारणत्वं] अवधारणत्वस्य संशयान्यवृत्तत्वात् एककोट्यवधा
रणे तद्विरोधिके अवधारणजनकविशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकतया विरोधिको
टिद्वयावधारणसामग्रीसवलनस्याऽसम्भवात्, तादृशाप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावा
कल्पने उभयकोटिव्याप्यदर्शनकाले उभयकोट्यवधारणापत्तेः । न चेष्टा-
पत्तिः, तत्र संशयान्यथानुपपत्त्याऽवधारयामीतिप्रतीत्यननुभवात् । तादृशकोटि
द्वयविशेषदर्शनकाले चैकविशेषदर्शनस्य परविशेषदर्शनेनाप्रयोजकीकृत-
त्वात् । विशेषदर्शनदशायां विशेषणज्ञानादिघटित यादृशसामग्रीसमाजा-
त्प्रत्यक्षसंशयः तादृशस्य तत्राप्यक्षतत्वाद्भवति संशयात्मकं प्रत्यक्षम् ।
अनुमितिस्थले च [या सामग्री बलवती सावधारणत्वप्रयोजिका]

अवधारणत्वसामग्र्यतिरिक्तसामग्री न कल्प्यते, प्रयोजनाभावात्, इति कु संशयानुमिति वार्तेत्याहुः ।

तेषामयमाशयः, अवधारणत्वं न निर्णयत्वम्, विरोधिकोट्यनुपस्थितिकालीनविशेषदर्शनजन्येन निर्णयानन्तरमवधारयामीति प्रतीत्यनुदयात् । किन्तूत्कटनिश्चयत्वम् एककोट्यंशविषयताविशेष एव, अन्यस्य दुर्वचत्वात् । स एव च प्रत्यक्षानुमितिसाधारणो व्याप्यदर्शनजन्यतावच्छेदको विरोधिव्याप्यदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकश्चेति ।

अत्र च निश्चिनोम्यवधारयामीति प्रतीत्योः समानविषयतया निश्चयत्वमेवावधारणत्वम्, अनभ्यासदशापन्नज्ञानाद्विशेषदर्शनकालीनज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितत्वमेव विशेषः । निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तता स्वयमभ्युपेतेति तत्र न दीधितिकृतो निर्भरः ।

इदन्त्ववधेयम्, विरोधिज्ञानदशायामाहार्यज्ञानोपपत्तये यदि निरुक्तमनाहार्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा तस्याव्यवहितोत्तरत्वघटिततया अव्यवहितोत्तरत्वस्यानुगतस्य दुर्वचतया इच्छाव्यक्तिसमसङ्ख्यकभेदनानिवेशनीयतया महागौरवम्, इच्छाया आहार्यज्ञानसामग्रीघटकतानिर्वाहाय तस्यास्तद्धेतुताभ्युपगन्तव्या चेति इच्छाया उत्तेजकत्वमेव समुचितः ; तथाच न प्रत्यक्षशाब्दादिसाधारणबुद्धौ प्रतिबन्धकतैक्यसम्भवः, विरोधिज्ञानदशायां चाक्षुषत्वादिप्रकारकेच्छाकालोत्पादितानां चाक्षुषादीनां तज्जातीयप्रत्यक्षेच्छानां विशिष्योत्तेजकतां स्वीकृत्य तज्जातीयप्रत्यक्षे पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् । तथाचानुमितिस्थले पृथक्प्रतिबन्धकतायाः अभ्युपगन्तव्यत्वात्संशयानुमितिर्दुर्वारैव । यदि कथञ्चिदव्यवहितोत्तरत्वमनुगतं शक्यते निर्वक्तुम्, चाक्षुषस्पार्शनादिभेदेन प्रत्यक्षस्थले चाक्षुषादिविशेषेच्छाविरहविशिष्टविरोधिनिश्चयत्वादिरूपगुरुधर्मावच्छेदेन प्रत्ये

णतावच्छेदकत्व शाब्दोपमित्योरिच्छाविरहविशेषित विरोधिनिश्चयाभाव कार-
णताद्वयस्य च कल्पनापेक्षया तदेकेन प्रत्यक्षेच्छात्वादिरूप लघुधर्मपुरस्कारेण
कारणतावच्छेदकस्य इच्छाविशिष्टान्य बुद्धिसामान्ये विरोधिनिश्चयाभावस्यैक
हेतुताया एव कल्पने लाघवमीक्ष्यते । तदा अव्यवहितोत्तरत्व सम्बन्धेन
विरोधिनिश्चयावच्छिन्नत्वेनैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमङ्गीक्रियताम् । तथा
सति देशविशेषाजन्यत्वादेरप्यनिवेशनीयतया लाघवात् । तथा च उभय
त्वाप्यवच्छिन्ननिश्चय दशायां संशयानुमिते रुपगमेऽपि तादृशप्रतिबन्धकाभाव
स्यापि च प्रत्यक्षजनकशाब्दविरोधिपरामर्शमात्र घटिताया एवानुमितिसामग्र्या
अनुमित्युत्पाद प्रयोजकत्वोपगमात् संशयानुमिति दुर्वारैवेति ।

एतेन वह्न्यभाव व्याप्यवान्पर्वत इत्याकारकाश्रयासिद्ध्यादि निश्च-
यदशायां वह्निमान्पर्वतो घटवानित्याद्यनुमिति वारणाय वह्न्यादिप्रकारकानु-
मितावपि तदभावव्याप्यबुद्धेः प्रतिबन्धकत्व मावश्यकमिति न संशयानुमिति
प्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम्, तदभाववद्व्याप्यवत्तानिश्चयस्य तदभाववद्व्याप्यवत्तानि
श्चयत्वावच्छिन्न बुद्धिप्रतिबन्धकत्वे फलानुरोधेन तद्विशिष्टप्रकारक यत्नुमिति सा-
मग्र्यां तदभाववद्व्याप्यवत्तानिश्चयाभावान्तर्भावेऽपि प्रयोजनविरहेण तद्भिन्ना-
नुमिति सामग्र्यां तदन्तर्भावानुपगमात् ।

अत्राहुः — अस्तु प्रत्यक्षस्थले विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायामिच्छाना-
नुत्तेजकतैव, तथापि परोक्षशाब्दादिस्थले प्रत्यक्षान्यत्व सहितस्य ज्ञानत्वस्य
प्रतिबध्यतावच्छेदकत्व मङ्गीक्रियते, नतु शाब्दत्वादि नानाधर्माणामिति न
संशयानुमिति प्रसङ्गः । नच प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोरेकविशिष्टापरस्यैवा नति
प्रसक्तस्यावच्छेदकत्व मङ्गीकार्यम्, तत्र च विशेषणविशेष्यभावे विनिगम
नाविरह इति वाच्यम् ; प्रत्यक्षान्यत्ववैशिष्ट्यस्य गुणत्वादिसाधारणतया
तन्मात्रेण ज्ञानत्वस्य निवेशे इतरव्यावृत्त्यसम्भवा ज्ज्ञानत्वस्य विशेष्यत्वे वि-

शेष्यतावच्छेदकतया ज्ञानत्वस्यापि निवेशनीयतया गौरवेण स्वतो व्या-
प्यज्ञानत्वविशिष्टप्रत्यक्षान्यस्यैवा ऽवच्छेदकत्वादिति ।

अन्ये तु महानसीयत्वविशिष्टतया वह्नित्वप्रकारकनिश्चयदशायामपि
प्रत्यक्षमानत्व महानसीयवह्न्यभावादेः प्रतिबध्यतायां यथा धर्मिविशेषण-
तापन्नेषु महानसीयवह्नित्वादिनानाधर्मेषु भिन्नविशेषणविशेष्यभावा-
पन्नेष्वेवावच्छेदकत्वम्, प्रत्येकं तादृशधर्माणां प्रतिप्रसक्तत्वेऽपि यत्रैक-
स्मिन्नवच्छेद्ये नानाधर्माणामवच्छेदकत्वं तत्रावच्छेदकतापर्याप्तेरतिप्रसक्तस्यैवा-
वच्छेदकता निर्वाहः ; अवच्छेदकस्य विशेषणसम्बन्धादिभेदेनावच्छेद-
कताया भेदेऽपि नावच्छेद्यभेदः, अवच्छेद्यप्रतिबध्यतावच्छेदकप्रकारकविषयता-
भेदेनैव तद्भेदात् ; महानसीयवह्नित्वे मतौ च न नानाधर्मप्रकारक-
समूहालम्बनस्य महानसादिविषयतया एकत्वात् ; तथा प्रकृतेऽपि धर्मिवि-
शेषणतापन्न भिन्नविशेषणविशेष्यभावापन्न प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः
प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वम्, अतो न वैजात्यकल्पनागौरवम् प्रतिबन्धकतादिभेद
इत्याहुः । तन्न, प्रत्यक्षान्यत्वसहितज्ञानत्वेन धर्मिणो युगपज्ज्ञाने एकतर-
स्यापि धर्मितावच्छेदकत्वे मानाभावकम्, समूहालम्बनविलक्षणनिर्धर्मि-
तावच्छेदकत्वे अथ मानाभावात् प्रामाणिकत्वादिति प्रत्यक्षान्यत्वधर्मितावच्छेदक-
तानवच्छेद ज्ञानत्वप्रकारकविषयताक ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकतापक्ष प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारि-
ताक धर्मिविषयताया भेदेन प्रतिबध्यताभेदस्यावश्यकत्वात् ।

(केचित्तु वह्नित्वाभावत्वाभ्यां व्यापकतावच्छेदके महानसीयवह्नि-
त्वे तादृशवह्न्यभावत्वप्रकारेणानुमितिप्रयोजकव्याप्तिज्ञानवशात्तत्र सत्प्रतिपक्ष-
भावः तत्र संशयानुमितेर्नेतद्दशायां व्याप्यत्वज्ञानाद् दैवेनापि शक्यते वार-
यितुम्, शुद्धवह्नित्वावच्छिन्न शुद्धाभावत्वावच्छिन्नयोः ... वि-
ह्न्यभावमहानसीयवह्नि विशिष्टशुद्धयोर्विरोधितात् । न च ...

तद्विरोध्यनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षशाब्दादिवारणाय तत्र तद्दशासामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वे स्वीकार्ये अनुमितिसाधारण्ये तद्विशिष्टजिज्ञासानवच्छिन्न
तद्विशिष्टधीत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् न संशयानुमितिप्रसङ्ग
इति वाच्यम् । लाघवज्ञानाघटितशुद्धभावत्वादिप्रकारकानुमितिसामग्र्या
अपेक्षिकायाः प्रतिबन्धकत्वस्यैवोपपत्तेः प्रत्यक्षादौ लाघवज्ञानमन्तर्भाव्य साम
ग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैव सिद्धेः, तथा च नैकानुमितिवारणसम्भवः ; तत्प्र-
तिबध्यतावच्छेदककोटौ महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयकानुमितित्वस्य ता-
दृशज्ञानत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । अथ यत्र महानसीयवह्निमानित्यनुमित्यु
त्पत्त्या शुद्धभावत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामग्र्या महानसीयवह्नित्वाव-
च्छिन्नप्रकारकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वम् । यदि च लाघवज्ञानजन्य महानसी
यवह्निभावत्वादिप्रकारकानुमितौ महानसीयवह्निभावत्वादिकमपि विधेयताव
च्छेदकम्, तथा च शुद्धाभावत्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां शुद्धाभावत्वाव-
च्छिन्नविधेयकानुमितिसामग्र्या असत्त्वात् तदानीमेव लाघवज्ञानसत्त्वे तत्प्र-
त्यक्षादिवारणाय लाघवज्ञानघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमाव-
श्यकमित्युच्यते ; तदापि लाघवज्ञानघटितविरोधिकोट्यनुमितिसामग्री .
संवलनदशायां भवन्मते प्रत्यक्षशाब्दबोधोत्पत्तये एककोटिसामग्र्या अपरको
टिसामग्र्यभावनिवेशस्यावश्यकतया कथं तत्प्रतिबन्धकतया संशयानुमिति-
वारणसम्भवः । एतेन विरोधिविषयकनिश्चयानन्तरमेव तत्सामग्र्यनन्तरमपि
इच्छया परोक्षज्ञानं नोत्पद्यते, एवञ्च लाघवज्ञानघटितविरोधिकोट्यनुमिति
सामग्रीदशायामिच्छासत्त्वेऽपि न शाब्दबोधादिरुत्पद्यते, किन्तु विरोधिको-
ट्यनुमितिरेवेति, फलानुरोधेन इच्छाभावप्रतिबन्धके इच्छानवच्छिन्नत्वस्य
प्रतिबध्ये विशेषणमनिवेश्य लाघवज्ञानघटितविरोध्यनुमितिसामग्र्याः परोक्ष-
तद्विशिष्टज्ञाने प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेद

कस्य परोक्षज्ञानत्वस्यानुमितिसाधारण्यानोक्तत्वेऽपि संशयानुमितिप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । विरोधिविषयकनिश्चयसामग्रीदशायां निश्चयात्मकपरोक्षज्ञानानुत्पादस्य प्रामाणिकत्वमित्याहुः ।)

अत्राहुः संशयसमुच्चययोर्विरोधभानाभानप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य दुर्वितत्वात् संशयत्वस्य विषयिताविशेषरूपत्वमावश्यकम् । तादृशविषयिता च कोटिनिरूपिता, कोट्युपरागेणैव सन्देहमिति प्रतीतेः । तत्तत्कोटिनिरूपितविषयिताविशेषभिन्नतत्तत्कोटिविषयिताशालित्वं तत्तत्कोटिनिश्चयत्वम् । तथा च निश्चयत्वघटकविषयितायाः संशयसाधारण्ये तत्रापि निश्चिनोमीति प्रतीत्यापत्तिरिति तस्यास्तद्व्यावृत्तत्वमावश्यकम् । तथैव च संशयसामग्र्या तादृशविषयिताशालिज्ञानप्रतिबन्धकतयैव स्वोक्तबाधज्ञानादितसामग्र्यां संशयस्वीकारेणापि निश्चयत्वघटकनिरुक्तविषयितायाः तादृशसंशयस्य द्वयार्थे लाघवज्ञानघटितविपरीततर्कानुमितिसामग्र्या तत्तत्कोटिनिरूपिततादृशविषयिताशालिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमावश्यकम् । तथा च लाघवात्संशयत्वघटकविषयिताभेदमनिवेश्यैव तत्कोटिप्रकारकत्वस्य तादृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् नोक्तसामग्र्यां तत् संशयं नामेति । न च संशयत्वघटकतत्कोटिप्रकारितात्वभिन्नतत्कोटिप्रकारिताकज्ञानत्वं न तत्कोटिनिश्चयत्वम्, अपितु तादृशप्रकारिताशून्यतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वम् । तथा च संशये निश्चयपदाविषयतासिद्धावपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एकधर्मावच्छिन्ने तत्कोटिसंशयरूपस्यान्यधर्मावच्छिन्नांशे तत्कोटिनिश्चयस्य संभवात् तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविलक्षणविषयताशून्यत्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वशरीरे निवेशनीयतया धर्मितावच्छेदकनिवेशस्य सर्वथा कारणत्वप्रतिबन्धकत्वपक्षीयलाघवस्य विलयप्रसङ्गादिति ।

परे तु—अत्र प्रामाण्याप्रामाण्योपस्थितित्वज्ञानदशायां प्राप्ताभावनिश्चयविषये धर्मिणि प्राप्तज्ञानेच्छायाः यथा तद्दृशव्याप्युपस्थितमहत्त्वम् तत्प्रतिबन्धकतायां

साध्यतदभावयो विरोधेन यथैकज्ञानस्यापरधीप्रति बन्धकत्वम्, तथ साध्य.भावव्याप्यवत्त्वस्यापि साध्य.विरोधित्वात्तद्बुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् । विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्व तन्त्रत्वात् निबन्धेतु

व्य.प्यवृ.त्तित्वेपि तद.वच्छेदक.वच्छेदेन प्र.द्यवत्त्व सम्भवा द्विषयविरोधिना *वच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ तदवच्छेदेन प्र.घ भ ववत्ता न प्रतिबन्धकतायामेव तद्धर्मकाऽव्य प्यवृ त्तित्वमह भ ये नाधांशत । त.द्दश तद्व्याप्यव घ.ज्ञानस्य त.द्दशावैशिष्टबुद्धि प्रत्यविरोधित्वेतु त द्दश व्याप्यवृत्तित्वमह.भावो पे.क्षित एव । प्राद्य प्र.वस्था व्य.प्यवृत्त्वे प्राद्या.वच्छेदकावच्छेदेन प्राद्या-भाववति वर्तमानस्यापि तद्व्याप्यतम विषय.येर ध भेरद्द ए । साध्यानवच्छेदक.वच्छेदेन साध्यवति वर्तमाने यद्देशकालावच्छेदेन यत्र साधनं तद्देशकालावच्छेदेन तत्र साध्यमिति व्याप्तिर्न सम्भवतीति चेत् ! का क्षतिः, नहि पक्षत वच्छेदक देशकाल.व.च्छेदेन स ध्य नु.मितौ तदवच्छेदेन गृहीत त.द्दशाव्याप्तिक हेतुमत्त परामर्श एव हेतुरितिव -- च्छेदकावच्छेदेन। ऽ नुमिति स्थले ऽ साद्धिव्यभिचारा ऽ सङ्कीर्णव धस्य हेत्व.भासत्वं व्यवस्थापितवतो मणिकृ रस्य नुमतम् ! तथ सति साद्धिपरामर्श.त् प्रमानु मित्यसम्भवेन बाधे दोष.न्तर.सङ्करस्य दुर्घटत्वात् । तथ च वच्छेदक देशक.ल.घ टिता प्र तियो गिव्य धिकरण हेतुसम नाधिकरणा भ घघटिता व्याप्तिरपि तन्मतेऽ.वच्छेदकावच्छेदेन नु मि.ति प्रयोजिका । तद्द स व्याप्तघघटितेनाव च्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्त पर मर्शन्य.पि विपरीतकेव्य नुमिति प्र.तिबन्धकत्वे साध्याभाव धर्मिका व्य प्यवृत्तित्व ज्ञ.न.भावोप्यपेक्षित इत्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्त.पर.मर्शस्य तदवच्छेदेन साध्यानुमित.वपेक्षितत्वेपि दर्शितरीत्या मंसत.नुमित्युपपत्तिरिति । *)

हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणम्। अनैकान्तिकानाम् अन्वयाद् व्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया संशयः फलम्। विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम्। अपक्षधर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानमेव फलम्। बाधेऽपि यद्यपि विपरीतज्ञानं नतु हेतुनिमित्तमेव, नित्यो घटः कार्यत्वादिति विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः। असिद्धे अनैकान्तिकादि चतुष्टयज्ञानान्यमात्राधीनं

(विरुद्धस्येति) साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः।

मूले (अन्वयाद्व्यतिरेकाद्वेति) कोटिद्वयसहचरितत्व ज्ञानाद्विशिष्ट कोटिद्वयव्याप्यत्वज्ञानाद्वेत्यर्थः। व्यवस्थित विकल्पोऽयं साधारणासाधारणभेदेन। "विरुद्धस्य" इत्यत्र साध्यासमानाधिकरणरूपविरोधविलक्षणेऽन्यतरदपि विरुद्धपदतया तस्य चापक्षधर्मस्य न साध्यविपरीतानुमिति फलमित्यसङ्गतिरित्याशङ्क्य तादृशविरोधं दर्शयति (साध्याभावव्याप्यस्येति) अपक्षधर्मस्यच विरुद्धस्य प्रकृतपक्षे साध्यविपरीतानुमापकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः, साध्यविपरीतानुमितौ प्रकृतपक्षकत्वाविवक्षणादित्याह मूले- (अपक्षधर्मोऽपीति) "अन्यत्र"- प्रकृतपक्षभिन्ने स्वाधिकरणे। ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र ह्रदत्वादिहेतौ पक्षे साध्यविपरीतज्ञानासम्भवेऽप्यविरुद्धधूमादेर्न तत्फलकमिति नातिप्रसङ्गः। यस्य तत्फलं स विरुद्ध इत्येवाह (बाधे इति) तात्पर्यं साध्याभावनिश्चयं प्रति हेतोर्लक्षणम्, उक्तफलघटित विरुद्धलक्षणातिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति (नित्य इति) घटो नित्य इत्यत्र बाधे प्रकारप्रसक्तावसाध्यकत्वप्रसक्तेरिति प्रसङ्गसाध्यसंकीर्णनम्। (असिद्ध इत्यादि) असिद्धिः अनैकान्तिकादि चतुष्टयज्ञानान्य मात्राधीनम्-प्रकृत

लिङ्गत्वज्ञानम्। बाधे पक्षधर्मे हेतौ व्याप्तिबाधः। प्रकरणम्,
रागे तु न व्याप्तिपक्षधर्मताबाधः फलम्। नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं

(बाध इति) "हेतौ" प्रकृतेऽन्यत्र वा। स्वपक्षधर्मे च पक्षधर्मता-
बाध इति शेषो वा। तथा च हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरबाध इत्यर्थः।

स्याज्ज्ञानजनीनम्, "अलिङ्गत्वज्ञानम्" असाधकत्वज्ञानम्, अनिश्चितदोषस्य ज्ञातस्य फलमित्यर्थः। तथाच तादृशदोषवत्त्वं प्रसिद्धहेत्वाभासलक्षणं फलमिति भावः। "पक्षधर्मे हेतावि" त्यत्र हेतुपदस्य प्रकृतहेतुपरत्वे अपक्षधर्मव्याप्यप्रकृतहेतुकबाधस्थले व्याप्यत्वासिद्धिरूप तत्फलासम्भवात् तत्फलघटितलक्षणाव्याप्तिरतो हेतुपदस्य प्रकृताप्रकृतसाधारणहेतुमात्रपरतां दर्शयितुमाह- (हेतौ-प्रकृतेऽन्यत्र वेति) तथा च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादावपि साध्याभाववत्पक्षघटितेन तद्व्यापकहेतुना द्रव्यत्वादिरूपहेत्वन्तरे व्याप्यत्वानुमितिसम्भवात् लक्षणसमन्वय इति भावः। यद्यपि प्रकृतहेतौ नैतत्फलमिति तत्फलकत्वं न बाधितहेतोर्लक्षणम्, तथापि तत्फलकदोषवत्त्वं तल्लक्षणमिति नानुपपत्तिः। हेतुपदस्य प्रकृताप्रकृतसाधारणहेतुपरत्वे तदुपादानमफलम्, अन्यावर्तकत्वादिति पक्षधर्मे व्याप्तिबाध इत्येवोच्यते, अतः प्रकृतहेतुपरमेव तदुच्यमित्याशयेनाऽपक्षधर्मप्रकृतहेतुकबाधस्य फलान्तरं पूरयति (अपक्षधर्मे चेति) अत्र प्रकृतहेत्वर्थकं हेताविति पूर्वोक्तमनुषञ्जनीयम्। एतत्कल्पे फलाननुगमाद् घटितलक्षणेऽव्याप्तिनाशङ्क्यान्यतरत्वेन तत्फलानुगमे मूलमिमाय इति दर्शयति (तथाचेति) (हेत्वादिति) प्रकृत इत्यादिः। व्याप्तिभङ्गे साध्ये साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वं हेतुः, पक्षस्य साध्याभाववत्त्वेनैव निवेशः, न तु पक्षतावच्छेदकरूपेणापि तत्र प्रवेश इति -

व्याप्त्यादिबुद्धिमत्त्वात् । नापि विपरीतबुद्धि, स्वसाध्यविपरीतेनानियमात् । नापि संशयः, प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात् । किंतु कथमत्र तत्त्वानिर्णय इति जिज्ञासाफलम् । तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः

(प्रकृतेति) प्रकृतसाध्ययोर्हेत्वोरित्यर्थः ।

न्यर्थं विशेषणता । पक्षधर्मताभङ्गे साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिसाध्यव्याप्यत्वं हेतुः । अत्रापि साध्यस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वेनैव निवेशः । हेतुद्वयमेव बाधघटितमिति बाधस्यान्यतरफलकत्वमुभयत्र । मूले (व्याप्त्यादिबुद्धिसत्त्वादिति) तद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षस्थले च व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतीतिसत्त्वादित्यर्थः । तथाच प्रकरणसमदोषस्य व्याप्त्यादिविरहे साधकत्वासम्भवादिति भावः । "विपरीतबुद्धि"- स्वसाध्याभावानुमिति । सत्प्रतिपक्षहेतो फलमिति शेषः । (स्वसाध्यविपरीतेना नियमादिति) धूमादेर्हेतो वह्न्यभावाव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः (संशय इति) कोटिद्वयोपस्थितिद्वारकसाध्यसंशय इत्यर्थः (कोटिद्वयानुपनयादिति) स्वेन स्वसाध्यस्यैवोपस्थापनादिति भावः । (इति जिज्ञासेति) एतादृशतत्त्वनिर्णयोपायेच्छाफलिका जिज्ञासेत्यर्थः । अनयोः किन्तत्त्वमिति जिज्ञासेति यावत् । अतो नाग्रिमग्रन्थविरोधः । ननु स्वसाध्यव्याप्त्यादिमत्त्वेपरिस्थितयोर्हेत्वोरन्यतरस्य समीचीनत्व एव जिज्ञासा, तद्वक्ष्यति 'अत्र हेतुसमीचीनत्व' इति, तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोरिति यथाश्रुतमसङ्गतम्, अतो दीधितिकृद्धेतुद्वयार्थकतया तद्व्याचष्टे (प्रकृतसाध्ययोरिति) "किं तत्त्वमि" ति मूलस्य कस्समीचीन इत्यर्थः । एतादृशजिज्ञासा प्रयोजकत्वं

प्रकरणसमः । नह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा, किंतु निर्णय एव ।

अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, सा च ज्ञानेष्टसाधनता ज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरोधि

(संशयादिति) तज्जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात्,

प्रत्येकं करवं समर्था न्य संशयादिसाधारणम्, अत स्तद्वारणाय (अप्रति- पक्षधर्मतोपस्थितेरिति) उदासीनव्यासव्याद्युपस्थिते वारणाय विशेषणद- लम् । न च व्याप्यादेरननुगमात् साधारणरूपेण तदुपस्थिते निवेशा- सम्भवः हि विशिष्य प्रकृतसाध्य तदभावव्याप्यत्वोपस्थिते निवेशस्या पञ्चक त्वेन जनकान्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अनुमितिचरमकारणत्वेन व्याप्य- न्तरोपस्थिति साधारणेन तन्निवेशासम्भवात् । यद्दृशपरामर्शसहकारेण यादृ- शपरामर्शस्योक्त जिज्ञासाजनकत्वं तादृशपरामर्शो निवेश्यः जिज्ञासात्वरूपमो- ष्मकतर परामर्शद्दशायां नातिप्रसङ्गः । (प्रकरणसम इति) दोष इति शेषः । प्रकृतसाध्यकव्याप्यपरामर्श तदभावव्याप्यपरामर्शयो जिज्ञासाजनने मिथस्सहकारितां व्यवस्थापयति (नह्यनुपस्थित इति) अस्तीत्यर्थः । " प्रतिपक्षे "- विरोधिपरामर्शान्तरे । " एकस्मात् "- परामर्शात् । " निर्णयः "- एकतर साध्यस्यैकतरसमीचीनत्वस्य वा निर्णयः । फलोप- धान गर्भलक्षण मेकपरामर्शदशायां नातिप्रसक्तमित्येतदभरता " नही " त्यादिनेत्युज्यते, जिज्ञासोपधानस्य नियमेन तदघटितलक्षणस्या व्याप्या विपक्ष- णासम्भवात् ।

नन्वि-" इष्टसाधनता ज्ञानात्संशयाद्वे " ति विकल्पोऽसङ्गतः ज्ञान- गोचरेच्छायां यादृशेष्टसाधनताज्ञानस्य सर्वत्रैव हेतुतया संशयकरवे तत्करव ऽप्यवच्छेदायोगा दित्यत इष्टभेदाभिप्रायकतया विकल्पं सङ्गमयति (तज्ज- न्येति) संशयजन्येत्यर्थः । संशयजन्यस्य दुःखस्य, उत्सारणम्-कारणी-

साधनज्ञानत्वादिति चेत्;–असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा, सति चेत्सान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाहेतुत्वात्। न चानैकान्तिकातिव्याप्तिः; तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति।

नन्ु परामर्शयोरेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोध.? क्रमोत्पन्नयोरेकदा सत्त्वादिति चेन्न;– एकानन्तरमपरहेतु-

---

मन्यत्र चेदनुमानसाधनता ज्ञाना जन्यत्वेनेति भेदेन विकल्पेऽपन्यासः। (असतीत्यादि) हेतुसमीचीनत्वासमीचीनत्वसंशयजनकस्य दुःखाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानद्वारेण जिज्ञासोपयोगित्वादित्यर्थः।

भूत संशयविघटनेनापुरुषदः, तद्रूपं यदिष्टं तत्साधनताज्ञानादित्यर्थः। एवञ्च मूलोक्तं संशयस्य जिज्ञासाहेतुत्वं दुःखं मन्यत्वा तदभावोपस्थापनेन तदभावेच्छासम्पादनद्वारेति स्फुटीकृतम्। (इदन्त्वेति) व्यवहरतेत्यादिः। तथा च मूले इदमर्थं तद्विशेषपरमिति भावः। " जिज्ञासा " एकतरकोटिनिश्चयेच्छा। प्रतिपक्षोपस्थापनस्य जिज्ञासाजनकत्वे प्रतिबन्धकत्वेन साध्यसंशयाऽकारणत्वात् जिज्ञासाहेतुत्वादिति मूलं तत्पक्षे जनकत्वार्थकतया पूर्वमवधेयं व्याचष्टे (हेत्विति) समीचीनत्वम्-प्रमितत्वानुकूलाश्रयत्वम्, एवं च व्याप्तिसिद्धेऽपि मिथ्यापरामर्शविषयत्वमिति भावः। तत्संशयश्च परामर्शप्रामाण्यसंशयाधीनसंशय इति बोध्यम्। " चानैकान्तिकातिव्याप्ति " रिति मूलम्। यद्यप्यनैकान्तिकोपस्थितेर्व्यतिरेकधर्मतोपस्थितिरप्येवं जैतादृशसंशयजनकः, तथापि तदुपस्थितेः स्फुटतर्कतया व्याप्तिविषयत्वसम्भवात्सङ्गतिः। " संशयद्वारा "- साध्यसंशयद्वारा। युगपत्परामर्शद्वयानुत्पादे कथं प्रतिरोधाख्यसंपन्नप्रतिरोध इति शङ्कते (नन्विति)

व्याप्ति पक्षधर्मताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्शनाशात् ।

उत्पत्तिकाले-उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयो उत्पादकमानिय-मादुभयोर्नाशकत्वमयुक्तम् । उत्पत्त्यैव वा तयो रन्वयः । यत्र च व्याप्तिपक्षधर्म-तयोः समूहालम्बनं तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः ।

एकपरामर्शानन्तरमपरपरामर्शजनकव्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोर्द्वयोः क्रमेणैवोत्पत्तिः, तथा च प्रथमपरामर्शं चतुर्थक्षण एव परामर्शान्तरोत्पत्तिः, तदानीं च पूर्वपरामर्शनाशो नोत्पद्यते, अपितु स्वद्वितीयक्षणोत्पन्नविशेषगुणतृतीयक्षण एवेत्युत्पत्तिकालपदं तत्पूर्वकालपरतया व्याचष्टे दीधितौ- (उत्पत्तीति) "नाशा" दित्यतः नाशोत्पत्तिप्रतीतिरौत्सर्गिकीत्याशयेनेदं व्याख्यानम् । नाशस्य स्वार्थकत्वे तु यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते । अन्यतरैकस्यैव गुणस्य ना-शकतयैकत्रोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः पूर्वज्ञानाशकत्वासम्भवात्, पृथक् स्थलेऽपि नाशकत्वाभिप्रायकतया ज्ञानाभ्यां विनाशादिति मूलं सङ्गमयति (व्याप्तीति) (उत्पादकमानियमादिति व्याप्तिज्ञानोत्तरमेव पक्षधर्मताज्ञानं तदनन्तरमेव व्याप्तिज्ञानमुत्पद्यत इति नियमाभावादित्यर्थः । (उभयोर्नाशकत्वमयुक्तमिति) उक्तज्ञानयोर्यज्ज्ञानं प्रथमतो यत्रोत्पद्यते तत्र तस्य नाशकत्वादिति भावः । "विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाल" इत्यत्रोत्पत्तौ तादृशज्ञानयोर्हेतुत्वेनान्वये एकत्रैवोभयहेतुत्वान्वयायोग्यतानिर्वाहात् किं स्वरूपभेदानुसरणेनेत्याशयेनाह (उत्पत्त्यैवेति) व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकैकज्ञानस्थलेऽपि परा-मर्शयोर्यौगपद्यं न सम्भवतीति व्यपनाह (यत्र चेति)

नचोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्परप्रतिबन्धकत्वात्परामर्शोत्पाद इति वाच्यम्, व्याप्यादिज्ञानचतुष्टययौगपद्याभावात्। यद्यपि व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयसत्त्वे तयोः परस्परप्रतिबन्धान्नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजम्; तथ, व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात्, अभिधाय व्याप्यनुद्भावनाच्चेति। नैवम्- हेतुद्वयसमूहालम्बनानां युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शस्य सम्भवात्। अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणानैकमपि का-

मूले (उभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानामिति) परस्परविरुद्धद्वयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानचतुष्टयस्येत्यर्थः। "परस्परप्रतिबन्धकत्वात्" एकसत्त्वेऽपरसत्त्वाऽविघटकत्वात्। (परामर्शोत्पाद इति) व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टयानन्तरमेकदा समूहालम्बनरूपस्याविरुद्धक्रमेण वोभयव्याप्यवत्त्वज्ञानस्योत्पाद इत्यर्थः। विशिष्टपरामर्शयोरेकदानुत्पादात्तृतीयक्षणे च विनाशः, नेतरज्ञानस्य तत्क्षण इत्यभिमानेनेयमाशङ्का। अभिमानं निराकरोति (व्याप्त्यादीति) "यौगपद्याभावात्" युगपदवस्थानासम्भवात्। ज्ञानमात्र एवैक नियम इति भावः। "परस्परप्रतिबन्धात्"- परस्परजन्यव्याप्तिस्मृतिप्रतिबन्धकत्वात्। समूहालम्बनपक्षधर्मताद्वयज्ञानात्समूहालम्बनरूपं व्याप्तिद्वयस्मरणम्, ततः समूहालम्बनमुभयव्याप्यवत्त्वज्ञानं प्रतिरोधप्रयोजकमिति समाधत्ते (नैवमिति) स्वयं निर्वक्ष्यमाणस्य नित्यसत्प्रतिपक्षदोषस्य साध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपस्य केवला

मुत्पद्यते । तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य तु वाद्युपन्यस्त न्यायोत्थापित प्रमाणात् । अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भवः, घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्रा भिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, जात्यन्यत्वे सति घटमात्र वृत्त्यन्यधर्मत्वात्, घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च,

---

"अस्य"- निरुक्तसत्प्रतिपक्षितत्वस्य (जात्यन्यत्वेति) सत्ता कम्बुग्रीवादिमत्त्वादावेकैकस्य व्यभिचारा द्विशिष्टोपादानम् ।

न्वयिसाध्यके साध्याभावाप्रसिद्ध्या असम्भवात् "अस्ये" ति मूलं निरुक्तव्यवहारौपयिकपरामर्श संवलनात्मक सत्प्रतिपक्षपरतया व्याचष्टे (अस्येति) अभिधेयत्वे द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वसाधारणरूपेण घटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वञ्चास्य विरोध्यविषयकत्वेन घटेऽभिधेयत्वज्ञानाप्रतिबन्धकतया तत्सामग्र्या न सामान्यतोऽभिधेयत्वानुमान प्रतिरोध इत्यभिधेयत्वमिति ग्रन्थस्याभिधेयत्वत्वपक्षक घटनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यक ज त्वप्राप्ति त्वविशिष्ट घटमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वलिङ्गकानुमाने तात्पर्यम्, दृष्टान्तोऽपि घटान्योन्याभावत्वं पटरूपत्वञ्च । दीधितौ " सत्ता कम्बुग्रीवादिमत्त्वादा " विति यथाश्रुतं यथाश्रुतमूलानुसारेण । यथाविवक्षिते तु सत्तादिपदं सत्तात्वादिपरम् (एकैकस्येति) केवलविशेष्य केवलविशेषणयो रित्यर्थः । ननु " घटनिष्ठात्यन्ताभाव " इत्यन्तेन प्रसिद्धपटत्वाद्यभावाविवक्षणे तत्राभिधेयत्व प्रतियोगिकत्वस्य बाधाच्च साधनासम्भवः, अभिधेयत्वाभावस्य चाप्रसिद्ध्या

घटनिष्ठासंताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः, घटवृत्तिनित्याभावत्वात्, घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायां । नच पक्षैक्यमपि तन्त्रम, विरोधस्यैव

(घटनिष्ठेति) घटनिष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्यतः पक्षत्वान्न वाऽऽश्रयासिद्धिः ।

न पक्षत्वसम्भव इत्याशङ्कां निरसितुमाह (घटनिष्ठेति) उभयमतप्रसिद्धेनेत्यादिः । " सामान्यतः "- सामान्यरूपेण (न वाश्रेति) सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया ग्रांशतो न यो दोषः । अभावस्य कस्यचिदभिधेयत्व प्रतियोगिकत्वमपीति विवादे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन बाधो दुर्निवेयः, पक्षतावच्छेदकप्रसिध्यैव नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । ननु स्वरूपसम्बन्धेनाऽभिधेयत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्षनिष्ठाभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नविशेषिताभिधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वानुमितिरेव विरोधिनी, तादृशं च साध्यमप्रसिद्धम् ; नच—घटनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन पक्षत्वादुद्देश्यसिद्धिः, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगगनाभावस्य संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमनैयत्येनाभिमततया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् ; इति चेत्सत्यम्, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नायां घटनिष्ठाभावप्रतियोगितायां घटनिष्ठनित्याभावप्रतियोगितात्वेन हेतुना घटनिष्ठाभिधेयत्वभेदप्रतियोगिता दृष्टान्तेनाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नत्वानुमाने तात्पर्येण समञ्जसम् ।

मूले (विशेषादर्शनदशायामिति) व्यभिचारिण्येतादृशहेतौ व्यभिचारग्रह दशाया मित्यर्थः । " केवलान्वयिन्यपि सम्भव " इत्यनेनास्यान्वयः ।

न्वाधस्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य घटाभावादौ व्यभिचार इत्यत आह (विशेषादर्शनेति) वस्तुतो घटो नाभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यादि व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षः सम्भवत्येव, व्यापकाभावेनाप्रसिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य सिद्ध्युपगमात् ।

व्यभिचारस्थलं दर्शयन्नेव सत्प्रतिपक्षप्रयोजनमाह दीधितौ (नन्विति) " आद्यस्य "- जात्यन्यत्व इत्यादिप्रथमानुमानहेतोः । " द्वितीयस्य " घटत्वेत्यादि द्वितीयानुमानहेतोः । प्रतियोगित्वादिप्रकारक बाधबुद्धेः विशिष्टबुद्धिविरोधिताया नव्यैरनभ्युपगमात् , तथा सति तत्सम्बन्धादि प्रकारकबुद्धेरपि विरोधापातात्प्रोक्तानुमानेन घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादि त्यनुमानप्रतिरोध सम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूप प्रतियोगिप्रकारकाभावानुमानमेव मूलकृता साध्याप्रसिद्ध्योपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया व्यवस्थापयति (वस्तुत इति) साध्याप्रसिद्ध्या ऽन्वय्यनुमानासम्भवात् , घटादिसाधारण द्रव्यत्वादेः पटादौ व्यभिचारसम्भवेन व्यतिरेकितयापि साधकताया स्सुघटत्वाभावेन पक्षमात्रवृत्ति कम्बुग्रीवादिहेतुतात्क व्यतिरेक्यादरः । अभावसाध्यक व्यतिरेकितायां साध्याप्रसिद्धेरनपेक्षा दर्शयति (व्यापकाभावेनेति) घटादावभिधेयत्वादि व्यापकतया गृहीतस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभावस्याभावेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वेनेत्यर्थः । " अप्रसिद्धस्यापि "- प्रतियोगितयाभिधेयत्वादिकं प्रकारीकृत्याज्ञातस्यापि । " व्याप्याभावस्य "- व्याप्यतया गृहीतमभिधेयत्वादिकं प्रतियोगितया प्रकारीकृत्य वस्तुभूतस्याभावान्तरस्यापि । "सिद्ध्युपगमात् " अप्रसिद्धसाध्यकानुमानस्य एकदेशिनामेवानुमततयाभ्युपगमोक्तिः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभावस्य वास्तवाभिधेयत्व व्यापकताविरहादवस्तुभूताभिधेयत्वाभावस्यानुमित्या ग्रहणासम्भवात् प्रसिद्धघटत्वाभावस्य व्याप्यतया गृहीताभिधेयत्व प्रतियोगिकत्वाभावात् व्यापकाभावेनेत्यादि यथाश्रुतस्यासङ्गतिर्बोध्या । व्यवहर्तव्य विशिष्टप्रसिद्धावपि न विशिष्टाभेदर-

प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैव तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्तेः विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्रव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाधकत्वव्याप्यौ- इत्येवमादि प्रत्येकमेव । विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधि

प्रतिज्ञाद्यसम्भव इत्याह (प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैवेति) तावतैव भ्रमात्मकस्य व्यवहारोपयोगि विशिष्टज्ञानस्य सम्भवात्, विशिष्टज्ञानं विनापि तत्र द्विशेष्यांशे तद्विशेषणावगाहित्वेन तात्पर्यघटकप्रतीतेर्ज्ञानेन विशिष्टबोधकवाक्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः । मूलकृता सत्प्रतिपक्षदोषानभिधानात्तद्वयन्तं प्रदर्शयति (सत्प्रतिपक्षस्त्विति) सत्प्रतिपक्षहेतोः दोषस्त्वित्यर्थः । तुकारेण मूलनिरुक्तसत्प्रतिपक्षव्यवहारविषयतावच्छेदकरूपस्य दोषत्वव्यवच्छेदः । " व्याप्यवान् "- व्याप्यविशिष्टः । " पक्षनिष्ठौ "- आधेयतया पक्षविशिष्टौ । (एवमादीति) आदिपदग्राह्येयासम्बन्धेन प्रकृतपक्षसाध्यकप्रकृतसाध्याभावादि पक्षकानुमिति जनकपरामर्श विषय प्रकृतपक्षव्याप्य विशिष्ट साध्याभावादि परिग्रहः, पक्षेसाध्याभाव इत्यादि बाधबुद्धेरपि पक्षे साध्यानुमिति विरोधितया तादृशबाधेऽवगाहकस्यापि परामर्शस्यानुमिति विरोधित्वेन तद्विषय विशिष्टस्यापि सत्प्रतिपक्षतौचित्यात् । अत एव साध्यतदभावप्रयोराधेयतया तत्तद्व्याप्यवत्ता ज्ञानसमकालदशायां पक्षे साध्य साध्याभावो वेति कोटिविशेष्यक संशयरूपा नानुमितिः । 'प्रत्येक' मेवेत्यनेन तावत्समुदायत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्व दोषविभाजकत्वासंभवो दर्शितः । नन्वेवं प्रत्येकरूपस्य व्याप्यत्वा विभाजकत्वासम्भवात् सर्वसाधारण किमेतद्दोषविभाजकमित्याकाक्षायां तादृशरूपमाह (विभाजकन्त्विति) सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्ययोर्द्धेयोरेवान्वेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदकाव-

च्छिन्न प्रकारकानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदि-
का सती विशिष्टपक्ष विशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापक प्रतिबध्यतानिरूपित प्रतिब-
न्धकतावच्छेदक निरुक्तपक्षसाध्य वैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदक विषमि-
त्वावच्छिन्नानुमिति जनकतावच्छेदिका यादृशविशिष्ट निरूपितविषयिता
तादृशत्व मित्यर्थः । तादृशी च वह्न्यभावव्याप्यविशिष्ट ह्रदादि निरूपित
विषयितेति तत्र लक्षणसमन्वयः । साध्याभाव व्याप्यविशिष्ट पक्षविषयि-
ताया स्साध्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्वदनुमिति जनकत्वावच्छे-
दक विषयिताके साध्याभावव्याप्यव्याप्य वत्पक्षादावतिव्याप्तिवारकतया स-
त्यन्तं सार्थकमित्यते । तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रह प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयि
ताकत्वरूप विरोधित्वान्तार्भावे ज्ञायकविषयविशेषणत्वे विषयिताभागस्य
द्विधा निवेशेन गौरवात् ज्ञायकताघटकविषयितायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्व विशेषणं दत्तम् । पक्षतावच्छेदक वैशिष्ट्यनिवेशव्यावृत्तिः पूर्ववत् ।
उक्तप्रकारताशालि ग्रहनिरूपितप्रतिबन्धकता मात्रनिवेशे साध्याभावव्याप्य
व्याप्य वत्ताज्ञानस्यापि समूहालम्बन साध्यवत्ता ग्रहरूप साध्याभावव्याप्य-
व्याप्याभावादिरूपरूप विरे भिग्रह प्रतिबन्धकतया नोपदर्शित सत्प्रतिपक्षो-
न्नायक व्याप्तिरिति तादृशप्रकारताकानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्यता निरू-
पित प्रतिबन्धकता निवेशः । तादृशप्रकारताशालि दोषविशेषजन्यज्ञान
माहार्यज्ञानञ्च प्रति साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकतया सत्प्र-
तिपक्षस्यैवाऽसंग्रह इति ज्ञानत्वमुपेक्ष्यानुमितित्वनिवेशः । ह्रदः काञ्चनमय-
वह्निमान्काञ्चन यद्हदे वह्निमानित्यादौ संग्राह्यस्य वह्न्यभावव्याप्य विशिष्ट-
ह्रदादे र्ज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकादिघटक काञ्चन-
मयत्वादिविषयिताया अनिवेशात्तदटित पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टे साध्यता-
वच्छेदकादि विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहत्वं नेतरकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदक मित्य-
व्याप्ति स्स्यादिति स्वरूपसम्बन्धरूप सवच्छिन्नत्वं परित्यज्य व्यापकत्वं

प्रतिबध्यताविशेषणम् । अतएवोक्तस्थले आश्रयासिद्ध्या द्युन्नायके विशिष्ट-पक्षग्रहत्वादि मात्रावच्छिन्नविरोधित्वेऽपि विशिष्ट पक्षसाध्यवैशिष्ट्यच विषयकानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्य ताघटित विरोधिताशालिनि काञ्चनमयत्वाभावा व्याप्यविशिष्ट हृदादौ सत्यन्तदळस्य निरुक्तपक्षसाध्य वैशिष्ट्यग्रह प्रतिबन्धकतावदनुमितिजनकतावच्छेदक विषयिताकत्वरूपतादृश विरोध्युन्नायकत्व-स्यच सत्त्वेनातिव्याप्तिरित्या दित्युक्तेये अविरोध्यन्त विशेषणम् । एतच "स गृह्यत" इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यते । उन्नेयतया प्रविष्टविशिष्टविषये अविरोधित्व विशेषण यथाश्रुत शब्दलभ्यम्, तदर्थ तादृशप्रतिबन्धकताव च्छेदकविषयिताकत्वत्वम् । तन्निवेशे अधिकविषयितानिवेश द्वारवम्, काञ्चनमय हृदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाव व्द्रूद दिरूपाश्रयासिद्धया दे भेदस्य सत्प्रतिपक्षोन्नेय वह्न्यभाव विशिष्ट हृदादिरूपबाधे असत्त्वेना व्याप्तिश्चेद्युन्नायकताघटक बाधविषयताया विशिष्टपक्षादिग्रह प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्व निवेश । उक्तस्थले बाधग्रहस्याप्यनुमिति रूपविशिष्ट पक्षादिग्रह विरोधित्वसत्त्वाऽव्याप्तित दवस्थ्यमिति विशिष्ट पक्षग्रहत्व व्यापकत्वानि-वेश । विशिष्टपक्षग्रहत्व पर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबध्यताया निवेशे काञ्चनमय रजतमय हृदो वह्निमानित्यादा वाश्रयासिद्धयुन्नायके काञ्चनमय-त्वाभाव व्याप्यवद्धृद द यतिव्या ति, रजतमयत्वघटित पक्षतावच्छेदक वि-शिष्टविषयक ग्रहत्वस्य तत्प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात्, अतस्तदुपेक्ष्य ताद-शग्रहत्वव्यापकताया स्तत्र निवेश । अतएव हृदो वह्निमानित्यादौ हृदत्वादि पक्षतावच्छेदकविशिष्ट विषयकग्रहत्वस्य केवलस्य कस्यापि प्रतिबद्धघतानव-च्छेदकत्वेपि नाप्रसिद्धि । नच तादृशग्रहत्वव्यापक प्रतिबध्यतानिवेशेपि कस्या अपि विरोधिज्ञान प्रतिबध्यत या हृद इत्यादि निर्धर्मितावच्छेदकक ज्ञानसाधारण तदृश ग्रहत्व व्यापकत्वासम्भवा तथाविध प्रतिबध्यता

प्रसिद्धेः, विशिष्टविषयकानुमितित्वव्यापकता निवेशे तादृशानुमितित्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकक ज्ञानव्यावृत्तत्वेऽपि ह्रदो वह्निमान् ह्रदो घटवानित्यादि नानाधर्मप्रकारकानुमितिष्वेव ह्रदत्वादिविशिष्टविषयकानुमितित्व सत्त्वात्तादृशसकलानुमितीनां कस्यचिदपि ज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वासम्भवेन तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता न प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम्; कामिनीजिज्ञासादि प्रतिबध्यताया एव तथाविधानुमितित्वव्यापिकायाः प्रसिद्धेः ।

वस्तुतस्तु विरोधिताघटक प्रतिबध्यतायामेव पक्षतावच्छेदकादि विशिष्टविषयकानुमितित्वव्यापकतानिवेशस्याऽप्रसिद्धिरिति पूर्वमेवावेदितम् । एतेन कामिनीत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता तत्र तद्विशिष्टविषयकानुमितित्वादेः कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्यत्वाव्याप्यत्वेऽपि नक्षतिः ।

अथ — उक्तेऽपि विशिष्टपक्षादि ग्रहाविरोधित्व निवेशेऽपि वह्न्यभाव व्याप्यव्याप्याभाववद्ध्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभाव व्याप्यव्याप्यविशिष्टह्रदे आश्रयासिद्ध्यात्मकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, तस्य वह्न्यभाव व्याप्यविशिष्टह्रदात्मक सत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधिन उन्नायकत्वात्, आश्रयासिद्धित्वेनानुमिति विरोधितया सत्यन्तदलाक्रान्तत्वाच्च ।

नचोन्नायक एव विरोध्यन्तविशेषणं विवक्षितम्, उक्ताश्रयासिद्धेश्च विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति वह्निमान् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यत्र वह्न्यभाव व्याप्यव्याप्यविशिष्ट ह्रदात्मकबाधे अनुमिति विरोधिवह्न्यभाव व्याप्यविशिष्टह्रदरूपाश्रयासिद्ध्युन्नायकेऽतिव्याप्तिः, तस्य वह्निविशिष्टह्रदात्मक विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वादिति चेन्न;- उक्तेऽपि उन्नायकतया विरोध्यन्तस्य विशेषणतोपगमेनातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात् । अथवा- उक्तैव विशेषणमेवाऽविरोध्यन्तम्, यद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यता घटितं विरोधित्वं सत्यन्तार्थः तद्धर्मावच्छिन्नप्रति-

प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपोन्नायकत्वम् । तदुन्नायकत्वञ्च याद्द
शविशिष्टविषयकत्वेन परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तत्त्वम् । तत्र साध्याभाव

व्याप्यतावच्छेदकविरोधिताश उन्नेय विशेषणतया विवक्षितत्वात्पूर्वोक्तस्थले च
वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्ट ह्रदत्वमेकाश्रयासिद्धे विशिष्टपक्ष ग्रहत्वावच्छि
न्नविरोधित्वेन सत्यन्तदलाक्रान्ताया स्तद्रूपावच्छिन्नाविरोधिन स्सत्प्रतिपक्षत्वे
नोन्नायकत्वेन नातिव्याप्तिः । उन्नेयबाधस्य उन्नायकसत्प्रतिपक्षस्य च विशि
ष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्य ग्रहत्वरूपैकधर्मावच्छिन्न प्रतिबध्यतानिरूपित प्रतिबन्धक
तावच्छेदक विषयिताकत्वेन सत्प्रतिपक्षे लक्षणसमन्वय इति । उन्नेये विरो-
ध्यन्तं विशेषणं वह्निव्याप्याभावादिसाध्यके वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकबाधस्य
विशिष्टपक्षादिग्रहविरोधिवह्निमत्पक्षोन्नायकस्य वारकमिति वक्ष्यते । तत्र यथा
श्रुतं विरोध्युन्नायकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयिताक विशिष्टविषयिताका-
नुमिति प्रयोजकत्वम् , तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयितायां स्वानिरूपक
विषयनिरूपित विषयत्वेन निवेशनं गौरवेण पुनः सिकास्पर्शनमनुकरोतीति
प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयित्वावच्छिन्नानुमिति प्रयोजकत्वं निवेशितम् ।
उक्तस्थले वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपबाधस्य वह्निमत्पर्वतविषयक समूहालम्बनरूप
वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूप विरोधिविषयकानुमिति प्रयोजकतयातिप्रसङ्गस्स्यादिति
विरोधिविषयित्वावच्छिन्ननिरूपित प्रयोजकत्वं निवेशितम् ।

अनुमितिजनकत्वरूपोन्नायकत्वं न विषयस्येति अनुमितिजनकताव-
च्छेदक विषयिताकत्वरूपमनुमिति प्रयोजकत्वमेवात्र तदित्याह (तदुन्नायक
त्वञ्चेति) (यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति) तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूप
मवच्छेदकत्वम् , तन्निवेशाद्वह्न्यभावव्याप्यवत्पर्वतरूपोक्तस्थलीयबाधे सत्प्रतिपक्ष
विषयक समूहालम्बनविषये नातिप्रसङ्गः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व
निवेशाभावेन सत्प्रतिपक्षकुक्षौ केवलपक्षादौ च नातिप्रसङ्गः (तत्रेति) तादृश

व्याप्यवत्पक्षादिकम् । असाधारणविरोधयोरन्यतरस्य सत्प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृतसाधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाहि परामर्शो ग्राह्यः । अत्रच सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य, अविरोध्यन्तेनाश्रया-

---

विशिष्टं चेत्यर्थः । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि प्रकृतहेतुमत्पक्षादौ मतभेदेन विरोधासाधारणरूपेऽतिव्याप्तिं वारयति (असाधारणेति) (सत्प्रतिपक्षविधयेति) अनुमितिप्रतिबन्धकसाध्याभाव व्याप्यवत्ताज्ञानविषय विधये-त्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्व मसाधारण्यम्, साध्यासामानाधिकरण्यं विरोध इति मतेऽनुमित्यविरोधिनि तत्र मोक्तलक्षणासिद्धासिद्धिरित्यतः "पक्ष" इत्युक्तम् । " प्रतियोगित्वादी " त्यादिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । तथाच प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदक विशिष्टव्यापकाभाव प्रतियोगित्व विशिष्ट प्रकृतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्न वैशिष्ट्यानवगाहिपरा मर्शनिष्ठानुमिति जनकतावच्छेदक विषयिताकत्वरूपमुन्नायकत्वं विवक्षणीय-मित्यर्थः । रूपान्तरेण यत्र प्रकृतहेतो र्व्यतिरेकिप्रतिहेतुता तत्स्थलीयप्रति-पक्षसंग्रहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदक निवेशः । रूपान्तरावच्छिन्न प्रकृतसा-ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व विशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदक घटकत्व तत्स्थलीयतादृशसाध्यतावच्छेदक विशिष्टसाध्याभाव व्याप्यवत्पक्षात्मक प्रतिपक्षसंग्रहाय प्रकृतसाध्यताव च्छेदकनिवेशः । यत्र प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्व विशिष्टप्रकृतसा-धनवत्त्वेन रूपान्तरावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके प्रवेश स्तत्र सत्प्र तिपक्षस्य तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याभावव्याप्यवत्तारूपस्य संग्रहाय प्रकृतपक्षमावच्छेदकनिवेशः । साध्याभावनिरूपितान्वयव्याप्तिविशिष्टप्रकृत हेतुमत्पक्षस्यापि लक्ष्यतोपगमान्न तत्रातिव्याप्तिः । तस्यासाधारण्यमात्रात्म-कत्वे तदनवगाहित्वमपि परामर्शविशेषणन्देयम् । तत्सङ्ग्राहकमपि आदिप-दम् । (सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्येति) साध्याभावव्याप्य व्याप्यवत्पक्षादे रवि-

तन्न, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात्।

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥

सिद्धसाधनावारकस्य, विरोध्यन्तेन वह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः। सङ्गृह्यते चानेन काञ्चनमयवह्निमानित्यादावपि ह्रदत्वाद्यभावव्याप्यह्रदत्वादिमान् पक्ष इति। सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पक्षावयवादि प्रयोगमिच्छन्ति। अथ हेतुस्साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदयं पक्षस्साध्याभावव्याप्यवानित्यादिरुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति।

॥ इति दीधितौ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥

बाधितत्वानाभासरूपस्येत्यर्थः (आश्रयासिद्धसाधनावारकस्येति) आश्रयासिद्ध्यन्तर्गतस्य पक्षविशेषणाप्रसिद्ध्यन्यस्य व्याप्यत्वासिद्ध्यादेरित्यर्थः। आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिपदात्साध्याप्रसिद्ध्यादिपरिग्रहः। वह्न्यादिसाध्यकस्थले किञ्चिद्गुणावच्छेदकतया उक्तेऽपि विरोध्यन्तविशेषणस्य तद्वारकता न सम्भवतीति बाधविशेषे तद्वारकत्वं दर्शयति (विरोध्यन्तेनेति) वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्येत्यनेन वह्निमत्पक्षोद्भावकत्वं सूचितम्। अविरोध्यन्तसार्थक्याय प्रतिबध्यतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवं दर्शयति (सङ्गृह्यत इति) 'अनेन' लक्षणेन। प्रतिपक्षस्थापनात्मकन्यायप्रयोगानौचित्यं दर्शयिष्यंस्तत्र साम्प्रदायिकमतमाह (सत्प्रतिपक्षे चेति) (यथासिद्धान्तमिति) नैयायिकादिप्रतिज्ञादिनामित्यादि। स्वस्वसिद्धान्तानुसारेणेत्यर्थः। (पक्षावयवादीति) ह्रदो न वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादिरूपेत्यर्थः। आदिना मीमांसकसम्मतत्र्यवयवादिपरिग्रहः (इच्छन्तीति) साम्प्रदायिका इति शेषः (उचितं प्रतिभातीति) आदिना न्याये प्रयुक्ते हेतुदोषसामान्याकाङ्क्षितत्वात् प्रथमसत्त्वात्तदनुक्त्वा विपरीतप्रतिज्ञादिप्रयोगेऽर्थान्तरस्य दुर्वारत्वादिति भावः।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यविरचितः

॥ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥